

# The Greek Review of Social Research

Vol 134 (2011)

134-135, A-B



## The impact of the crisis on the Greek «economic constitution»

Γιώργος Σ. Π. Κατρούγκαλος

doi: [10.12681/grsr.31](https://doi.org/10.12681/grsr.31)

Copyright © 2011, Γιώργος Σ. Π. Κατρούγκαλος



This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

### To cite this article:

Κατρούγκαλος Γ. Σ. Π. (2011). The impact of the crisis on the Greek «economic constitution». *The Greek Review of Social Research*, 134, 71–100. <https://doi.org/10.12681/grsr.31>

Γιώργος Σ. Π. Κατρούγκαλος

---

## ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ ΣΕ ΠΟΛΙΟΡΚΙΑ

---

### ΠΕΡΙΛΗΨΗ

*Το άρθρο επιχειρεί να αναλύσει τις αλλοιώσεις που επιφέρουν στο ελληνικό οικονομικό σύνταγμα δύο παράγοντες: ο επικαθορισμός του, αφενός, από κανόνες του διεθνούς και του κοινοτικού δικαίου και, αφετέρου, από τις πολιτικές για την αντιμετώπιση της κρίσης, ειδικά στο πλαίσιο της εφαρμογής του λεγόμενου «μηχανισμού στήριξης». Στο πλαίσιο του τελευταίου έχει διαμορφωθεί ένα πλαίσιο ρυθμίσεων που συνιστά ένα «παρασύνταγμα», το οποίο έρχεται σε ευθεία σύγκρουση με την αρχή του κοινωνικού κράτους, μία από τις θεμελιώδεις αρχές του Συντάγματος.*

### 1. Η ΑΡΧΗ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

*1.1 Η αρχή του κοινωνικού κράτους ως βασική συνιστώσα του ελληνικού οικονομικού συντάγματος*

Η αρχή του κοινωνικού κράτους αναγνωρίστηκε πανηγυρικά με την αναθεώρηση του Συντάγματος το 2001. Η νέα διάταξη, όμως, της παρ. 1 του άρθρου 25, στην πραγματικότητα δεν εισήγαγε για πρώτη φορά, αλλά απλώς επιβεβαίωσε την κατοχύρωση της αρχής που ήδη αναφερόταν στο Σύνταγμα του 1975/1986. Όπως εύστοχα παρατηρείται,<sup>1</sup> δεδομένου ότι πρόκειται για θεμελιώδη συνταγματική αρχή, δεν θα ήταν ανεκτή η θέσπισή της στο πλαίσιο της αναθεωρητικής διαδικασίας. Υπό την εκδοχή αυτή, θα αλλοιωνόταν ανεπίτρεπτα και κατά παράβαση του άρθρου 110 παρ. 1 του Συντάγματος η βάση και η μορφή του πολιτεύματος, εφόσον συνδιαμορφώνονται

---

1. Βλ. Κ. Χρυσόγονος, 2000, *Μια βεβαιωτική αναθεώρηση*, Αθήνα, Σάκκουλας, σ. 67.

από παρόμοιες γενικές αρχές. Το ότι η συγκεκριμένη αυτή αρχή ήδη συγκαταλεγόταν μεταξύ των αντίστοιχων θεμελιωδών, δεν σημαίνει ότι θα έπρεπε να παραμείνει εκτός συνταγματικού κείμενου.<sup>2</sup>

Υπέρ της σιωπηρής κατοχύρωσής της, ήδη στο αρχικό κείμενο του Συντάγματος του 1975, ήταν, άλλωστε, εξαρχής και η θέση του μεγαλύτερου τμήματος της θεωρίας,<sup>3</sup> ενώ ορισμένοι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι αυτή η αρχή μπορεί, εν σπέριματι, να ανιχνευτεί και σε προγενέστερα συνταγματικά κείμενα. Ετσι, ο Μανιτάκης<sup>4</sup>

2. Ό.π., σ. 67 επ.

3. Βλ., σχετικά, Α. Μάνεσης, 1986, «Οι κύριες συνιστώσες του συστήματος θεμελιωδών δικαιωμάτων του Συντάγματος 1975», στο *Οι συνταγματικές ελευθερίες στην πράξη*, Αθήνα, Σάκκουλας, σ. 20 κ.ε., ιδίως σ. 22, του ίδιου, 1992, «Η πραγμάτωση της συνταγματικής προστασίας της νεότητας στο ισχύον δίκαιο», Χαριστήρια στον Ιωάννη Δεληγιάννη, *Επιστημονική Επετηρίδα Τμήματος Νομικής Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, σ. 239, του ίδιου, 1995, «Η προβληματική της προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων» στο *Όψεις προστασίας ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων*, Ίδρυμα Μαραγκοπούλου, Αθήνα, Εστία, σ. 172 κ.ε., Δ. Τσάτσος, 1982, *Συνταγματικό δίκαιο*, τ. Α', Αθήνα, σ. 254, 258, Γ. Κασιμάτης, 1972, *Τα συνταγματικά όρια της ιδιοκτησίας*, Αθήνα, σ. 67, του ίδιου, 1985, *Συνταγματικό δίκαιο II*, Αθήνα, Σάκκουλας, σ. 61, Κ. Μαυριάς, 2000, *Συνταγματικό δίκαιο I*, Αθήνα, σ. 321 κ.ε., του ίδιου, 1986, «Τα κοινωνικά δικαιώματα στο Σύνταγμα του 1975», στο *Οι συνταγματικές ελευθερίες στην πράξη*, Αθήνα, Σάκκουλας, σ. 183, 191 κ.ε., Π. Παραράς, 1982, *Corpus, I*, Αθήνα, Σάκκουλας, σ. 8, Γ. Παπαδημητρίου, 1993, «Η αρχή του κοινωνικού κράτους στη μεταπολιτευτική Ελλάδα (1974-1991)», στο *Ο φιλελευθερισμός και το κοινωνικό ζήτημα. Φιλελεύθερες απαντήσεις στην κοινωνική πρόκληση*, Αθήνα, σ. 193, Π. Δαγτόγλου, 1981, «Γνωμοδότηση», *Νομικό Βήμα*, του ίδιου, 1991, «Συνταγματικό δίκαιο, ατομικά δικαιώματα», Αθήνα, Σάκκουλας, σ. 56, Γ. Λεβέντης, 1976, «Τα κοινωνικά δικαιώματα του πολίτη», *ΤοΣ*, σ. 137, Μ. Σταθόπουλος, 1981, «Οικονομική ελευθερία, οικονομικό σύστημα και Σύνταγμα», *ΤοΣ*, σ. 517-523, Γ. Κουκιάδης, 1984, *Εργατικό δίκαιο, ατομικές εργασιακές σχέσεις και κοινωνική πολιτική*, Θεσσαλονίκη, Σάκκουλας, σ. 45 κ.ε., Δ. Τραυλός, 1975, «Το δικαίωμα εργασίας στο πεδίο έντασης μεταξύ Συντάγματος και κοινωνικής πραγματικότητας», *ΤοΣ*, σ. 745 κ.ε., Γ. Κατρούγκαλος, 1998, *Το κοινωνικό κράτος στη μεταβιομηχανική εποχή*, Αθήνα, Σάκκουλας, Ξ. Κοντιάδης, 1997, *Κράτος πρόνοιας και κοινωνικά δικαιώματα*, Αθήνα, Σάκκουλας, Α. Γέροντας, 1987, «Επίκαιρα προβλήματα του κοινωνικού κράτους», *ΤοΣ*, σ. 44, του ίδιου, 1985α, *Σύγχρονοι προβληματισμοί του παροχικού κράτους*, Νομικές Μελέτες του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, Κομοτηνή, Χ. Ανθόπουλος, 1993, *Το πρόβλημα της λειτουργικής δέσμευσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων*, Θεσσαλονίκη, Σάκκουλας, σ. 142-149, Α. Στεργίου, 1994, *Η συνταγματική κατοχύρωση της κοινωνικής ασφάλισης*, Θεσσαλονίκη, Σάκκουλας. Από την αλλοδαπή βιβλιογραφία, την καθιέρωση της αρχής του κοινωνικού κράτους στο Σύνταγμα του 1975 δέχεται ο H. Zacher, 1993, *Abhandlungen zu Sozialrecht*, Müller Verlag, Heidelberg, σ. 13.

4. Α. Μανιτάκης, 1994, *Κράτος δικαίου και έλεγχος της συνταγματικότητας*, ό.π.

θεωρεί ότι οι απαρχές της θα πρέπει να αναζητηθούν ήδη στο Σύνταγμα του 1864, λόγω της αναγνώρισης σε αυτό των δικαιωμάτων του συνέρχεσθαι και του συνεταιρίζεσθαι. Ο δε Θ. Τσάτσος<sup>5</sup> έγγραφε ότι, παρ' όλη τη μη αναγραφή της στο Σύνταγμα του 1952, η αρχή του κοινωνικού κράτους αποτελούσε «γνώρισμα του διέποντος την πολιτείαν πνεύματος».

Στο Σύνταγμα του 1975 η κατοχύρωση της αρχής είναι βεβαία και μάλιστα ab initio, και πριν δηλαδή από την πανηγυρική της επιβεβαίωση από τον αναθεωρητικό νομοθέτη. Η δε sedes materiae της εντοπίζεται κυρίως σε τρεις δέσμες αλληλοσυμπληρούμενων διατάξεων: των κοινωνικών δικαιωμάτων, των συνταγματικών κοινωνικών σκοπών και ρητρών και, τέλος, εκείνων που περιλαμβάνουν συναφείς («κοινωνικούς») περιορισμούς των ατομικών δικαιωμάτων.<sup>6</sup> Ήδη από το 1993 και η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, με σημαντικές αποφάσεις της Ολομέλειάς του, είχε πανηγυρικά αναγνωρίσει την ύπαρξη της αρχής,<sup>7</sup> ακολουθώντας χρονικά ορισμένες πρωτοποριακές αποφάσεις δικαστηρίων ουσίας.<sup>8</sup> Συνεπώς, η σημασία της ρητής

5. Θ. Τσάτσος, 1970, «Το πρόβλημα της ερμηνείας εν τω συνταγματικώ δικαίω», *Επετηρίς Επιστημονικών Ερευνών Πανεπιστημίου Αθηνών*, Αθήνα, σ. 270.

6. Βλ. και Γ. Κατρούγκαλος, 1998, *Το κοινωνικό κράτος στη μεταβιομηχανική εποχή*, Αθήνα, Σάκουλας, Κεφάλαιο 1 του δεύτερου μέρους, του ίδιου, 1996, «Οι λειτουργίες της αρχής του κοινωνικού κράτους στο Σύνταγμα του 1975», ό.π.

7. ΣτΕ (Ολ.) 2690/93, *ΔιΔικ* 1994.334 και 2692/93 *ΤοΣ* 1994.895.

8. Κατά τις *ΕφΛαο* 21/1988 ΕΔΠΟΛΥΚ/1989 (141), και *ΕφΛαο* 690/1987 Δ/ΝΗ/1989 (365), «κατά την έννοια του άρθρου 5 παρ. 2 εδ. β' ν. 813/1978, προς καθορισμό του μισθώματος, που πραγματοποιείται στην ελεύθερη αγορά με σύμβαση (πάντοτε στα πλαίσια μιας δίκαιης διανομής εθνικού εισοδήματος και με τα κριτήρια του κοινωνικού Κράτους δικαίου - πρβλ. *ΕφΛ* 297/1986 στον Αρμ. 1987, σ. 34), λαμβάνεται υπόψη η θέση και η κατάσταση του μισθίου (...)». Κατά την *ΕφΛαο* 297/1986 ΑΡΜ/1987 (30), σχετική με αμοιβή διηγόρου από απαλλοτριώση, «δεν είναι επιτρεπτή η επίκληση ή εφαρμογή της επεικειάς στα ζητήματα της δικαστικής δαπάνης, γενικότερα όμως υπάρχει κάποτε σύγκρουση κοινωνικού Κράτους και κράτους Δικαίου». Κατά την *ΕφΛαο* 166/1985 ΑΡΜ/1988 (165) «το άρθρο 22 παρ. 1 Συντάγματος 1975, ευρίσκεται εις στενήν επαφήν προς τας αρχάς του κοινωνικού κράτους (τας οποίας ασπάζεται το κράτος) και απαλύονται οι σκληρότητες διά καταλλήλων μετασχηματισμών (Maunz - Durig, usw, Rdnr. 95) προς προστασίαν της προσωπικότητος του ατόμου» (Όλες οι αποφάσεις αυτές του Εφετείου Λάρισας είχαν ως εισηγητή τον εφέτη Βασ. Κυπριαίο).

Κατά την *ΕφΚερκ* 37/1999 ΔΕΕ/1999 (884), «η συνέχιση της λειτουργίας της επιχειρήσεως και η εξακολούθηση της απασχολήσεως σημαντικού αριθμού εργαζομένων, αποτελεί κορυφαίο στόχο του κοινωνικού κράτους, ενταγμένου στο άρθρ. 22 παρ. 1 του Συντάγματος». Πρβλ. και τις *ΕφΑθ* 725/1990 ΑΡΜ/1990 (857), *ΕφΠειρ* ΔΕΕ/1999 (415) 5 1997.

καθιέρωσης της αρχής έγκειται, κυρίως, στο ότι θέτει οριστικά εκτός νομικής αμφισβήτησης τη συνταγματική κατοχύρωση των υποχρεώσεων του κράτους στον τομέα της κοινωνικής πολιτικής.

Το κοινωνικό κράτος αποτελεί «ιδία πολιτειολογική μορφή»,<sup>9</sup> η οποία, ως θεμελιώδης οργανωτική αρχή προσδιορίζει το πολίτευμα, ιδίως ως προς τις σχέσεις πολίτη-κράτους και τις συναφείς αρμοδιότητες και υποχρεώσεις της πολιτειακής εξουσίας. Οι επί μέρους λειτουργίες της, που θα εξετασθούν στη συνέχεια, ουσιαστικά αποτελούν επί μέρους εκφάνσεις και συνέπειες αυτού του γεγονότος. Άλλωστε, όλες οι θεμελιώδεις αρχές βρίσκονται σε σχέση γενικού προς ειδικό αναφορικά με τις υπόλοιπες συνταγματικές διατάξεις, οι οποίες θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι τις εξειδικεύουν.<sup>10</sup> Έτσι και η αρχή του κοινωνικού κράτους, όπως εύστοχα παρατηρείται,<sup>11</sup> δεν βρίσκεται με τα κοινωνικά δικαιώματα σε σχέση ελάσσονος προς μείζον, αλλά όλου προς μέρος. Αποτελεί άμεσα ισχύον δίκαιο,<sup>12</sup> που δεν ενεργεί μόνον ερμηνευτικά, δεσμεύοντας τη δικαστική εξουσία, αλλά με πολλούς διαφορετικούς τρόπους, δεσμεύοντας όλες τις συντεταγμένες εξουσίες. Είναι, δηλαδή, ένας από τους παράγοντες προσδιορισμού της αρχής της νομιμότητας της διοίκησης,<sup>13</sup> ενώ υποχρεώνει και τον νομοθέτη να οργανώσει το κράτος ανάλογα με τους σκοπούς του.

Η σημαντικότερη λειτουργία του έγκειται στον προσδιορισμό του οικονομικού συντάγματος. Το Σύνταγμα δεν αποσκοπεί στη ρύθμιση μόνον της οργάνωσης του κράτους, αλλά του συνόλου των παραγωγικών και κοινωνικών σχέσεων. Έτσι, η αρχή του κοινωνικού κράτους και το πλέγμα των συνταγματικών διατάξεων, στις οποίες αυτή ερείδεται, συγκαθορίζει τον πολιτειολογικό «τύπο»<sup>14</sup> του σύγχρο-

9. Πρβλ. Γ. Κασιμάτης, 1974, *Περί της αρχής της επικουρικότητας*, ό.π., σ. 143.

10. Έτσι ο Γ. Κασιμάτης, 1985, *Συνταγματικό δίκαιο II*, Αθήνα, Σάκκουλας, σ. 61.

11. Βλ. Α. Στεργίου, *Η συνταγματική κατοχύρωση της κοινωνικής ασφάλισης*, ό.π. σ. 23, με παραπομπή στο Χ. Ανθόπουλος, *Το πρόβλημα της λειτουργικής δέσμευσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων*, ό.π., σ. 105 κ.ε., που κάνει λόγο για γενική ratio των κοινωνικών δικαιωμάτων. Όπως όμως αναφέρθηκε παραπάνω, όλα τα δικαιώματα κατοχυρώνονται ως αυτοσκοπός και όχι σε εξάρτηση με κάποια αρχική αιτία ή έναν τελικό σκοπό. Επομένως, όπως και η αρχή του σεβασμού της ανθρώπινης αξίας δεν αποτελεί τη ratio των ατομικών δικαιωμάτων, έτσι και το κοινωνικό κράτος δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι παίζει ένα τέτοιο ρόλο ως προς τα κοινωνικά δικαιώματα.

12. Πρβλ. *BVerfGE* 1, 97 (105), 6,32 (41).

13. Βλ. ενδεικτικά *BVerfGE* 13, 377 (381).

14. Πρβλ. Schnapp F. E., 1992, «Sozialstaat», στο I. Münz, Ph. König (επιμ.) *Grundgesetz*

νου κράτους ως προς το λεγόμενο οικονομικό<sup>15</sup> και κοινωνικό σύνταγμα.<sup>16, 17</sup>

*Kommentar*, C.H. Becköschel Verlagsbuchhandlung, München, σ. 1046, *BVerfGE* 8, 274 (329).

15. Η έννοια του οικονομικού συντάγματος συστηματοποιήθηκε κυρίως από τον J.W. Hedemann (1922, *Grundzüge des Wirtschaftsrechts*) ως συμπλήρωση των προσεγγίσεων που εστίαζαν αποκλειστικά τη συνταγματική ανάλυση στο «πολιτικό» σύνταγμα. Όμως η αρχική χρήση του όρου στην γερμανική νομική γλώσσα ανάγεται στο Σύνταγμα της Βαϊμάρης και, ειδικότερα, στο οικονομικό σύστημα των συμβουλίων που καθιέρωσε το άρθρο 165. Βλ. Π. Παράρας, 1989, *Ελευθερία και ισότητα στη σύγχρονη Γαλλία*, Αθήνα, Κομοτηνή, Σάκκουλας, σ. 194, βλ., επίσης, σημ. 196, 197, σ. 196-197, πρβλ. Α. Γέροντας, 1985, *Διοικητικό οικονομικό δίκαιο*, Αθήνα, Σάκκουλας, σ. 117 κ.ε. Για τη συνταγματική σημασία της έννοιας, βλ. P. Badura, 1976, «Θεμελιώδη προβλήματα του οικονομικού συντάγματος», *Νομικό Βήμα*, σ. 835, H. Zacher, 1965, «Aufgaben einer theorie der wirtschaftsverwaltung», στο *Festschrift für F. Böhm*, Tübingen, σ. 63, F. Böhm, 1950, «Wirtschaftsordnung und staatsverfassung», *Recht und Staat*, Tübingen. Για το ελληνικό οικονομικό σύνταγμα βλ. ιδίως Α. Τάχος, 1976, *Διοικητικών οικονομικών δίκαιον*, Θεσσαλονίκη, Σάκκουλας, σ. 109 κ.ε., Α. Γέροντας, *Διοικητικό οικονομικό δίκαιο*, ό.π., σ. 122 κ.ε., σ. 169 κ.ε., Αρ. Μάνεσης, Α. Μανιτάκης, Γ. Παπαδημητρίου, 1991, *Η υπόθεση Ανδρεάδη και το «οικονομικό σύνταγμα»*, Αθήνα, Σάκκουλας, Ε. Βενιζέλος, 1984, *Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος του 1975*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, του ίδιου, 1990, *Το γενικό συμφέρον και οι περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, σ. 29 κ.ε., Α. Δημητρόπουλος, 1994, *Συνταγματικά δικαιώματα*, Δ εκδ., Αθήνα, σ. 603 κ.ε., Μ. Σταθόπουλος, 1981, «Οικονομική ελευθερία, οικονομικό σύστημα και σύνταγμα», *ΤοΣ*, σ. 517, Γ. Λεβέντης, 1981, *Συλλογική αυτονομία και κρατικός παρεμβατισμός στο εργατικό δίκαιο*, Αθήνα, Σάκκουλας, σ. 83 κ.ε., Ε. Τροβά, 1996, «Οικονομικό σύνταγμα και ευρωπαϊκό δίκαιο», Εισήγηση στο Συνέδριο του περιοδικού *Το Σύνταγμα* για τα είκοσι χρόνια του Συντάγματος του 1975, Αθήνα, Σάκκουλας.

16. Ο όρος πρωτοσυναντάται στον M. Hauriou (1925, «La théorie de l'institution et de la foundation. Essai de vitalisme social», *Cahiers de la Nouvelle Journée*, vol. 4, και 1928, *Précis du droit constitutionnel*, Paris), για να προσδιορίσει, χονδρικά, το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων εκτός stricto sensu πολιτικού συστήματος. Περισσότερα για την έννοια του κοινωνικού Συντάγματος βλ. στο G. Katrougalos, 1993, *La crise de légitimité de l'administration*, Αθήνα, Sakkoulas Fr., σ. 49.

17. Το Σύνταγμα του 1952 (αρ. 100 παρ. 2) αναφερόταν ρητά στο «κράτουν κοινωνικό και πολιτικό καθεστώς» σε σχέση με την υποχρέωση νομιμοφροσύνης των δημοσίων υπαλλήλων. Ούτε η θεωρία ούτε η νομολογία, όμως, προσπάθησαν να εξειδικεύσουν την έννοια, της οποίας η χρησιμότητα αποσκοπούσε απλώς στη νομική τυποποίηση των μετεμφυλιακών διωγμών. Αντιθέτως, η γερμανική νομολογία προσδιόρισε τον πυρήνα της «θεμελιώδους ελεύθερης δημοκρατικής τάξης» (freiheitlich-demokratische Grundordnung), ιδίως στην απόφαση τη σχετική με τη διάλυση του Κομμουνιστικού Κόμματος (KPD, *BVerfGE* 5, 140). Σε αυτήν θεωρεί ότι εντάσσονται ιδίως ο αυτοπροσδιορισμός του λαού, ο σεβασμός των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ιδίως του δικαιώματος στη ζωή και στην ανάπτυξη της προσωπικότητας, η ελευθερία, η ισότητα, η λαϊκή κυριαρχία, η διάκριση των εξουσιών, η ευθύνη κυβέρνησης, η νομιμότητα της

Το οικονομικό σύστημα που προστατεύεται από αυτήν και το συνολικό πλέγμα των σχετικών συνταγματικών ρυθμίσεων –ιδίως αυτές του άρθρου 5 παρ. 1 και 3 (οικονομική ελευθερία) και 17 (προστασία της ιδιοκτησίας),<sup>18</sup> ως προς την καθιέρωση της παραδοσιακής καπιταλιστικής οικονομίας της αγοράς και των συναφών με αυτήν ελευθεριών, και αυτές των άρθρων 25 παρ. 2 και 4, 106 και 17 παρ. 1<sup>19</sup> του Συντάγματος ως προς τις κοινωνικές υποχρεώσεις και τον προσανατολισμό της κρατικής δράσης– είναι η λεγόμενη, στη Γερμανία,<sup>20</sup> «κοινωνική οικονομία της αγοράς»<sup>21</sup> ή «κοινωνικά δεσμευμένη ελεύθερη οικονομία».<sup>22</sup> Κατά τον αναλυτικό χαρακτηρισμό του Α. Τάχου, πρόκειται για ένα οικονομικό καθεστώς α) φιλελεύθερο-αστικό, β) κεφαλαιοκρατικό, γ) ταξικό και δ) επεμβατικό.<sup>23</sup> Από συνταγματική άποψη, αυτό σημαίνει ότι ναι μεν το καπιταλιστικό σύστημα της ελεύθερης αγοράς δεν επιτρέπεται να καταργηθεί υπέρ ενός άλλου τρόπου κοινωνικής οργάνωσης,<sup>24</sup> αλλά και ότι ο κρατικός παρεμβατισμός είναι όχι απλώς επιτρεπτός αλλά και επιβεβλημένος.

Με άλλα λόγια, η αρχή του κοινωνικού κράτους δεν καθιστά απλώς ανεκτούς τους περιορισμούς στην οικονομική ελευθερία και

διοίκησης, η ανεξαρτησία των δικαστηρίων και ο πολυκομματισμός. Βλ., σχετικά, Κ. Δημακόπουλος, 1977, «Γύρω από την έννοια του σκληρού πυρήνα της δημοκρατίας δυτικού τύπου», *ΤοΣ*, ιδίως σ. 102 κ.ε.

18. Ο Ε. Βενιζέλος (1984, *Όρια της αναθέωσης του συντάγματος*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, σ. 167 κ.ε.) κάνει λόγο για «αρχαίο πυρήνα» του Συντάγματος.

19. Με τη διάταξη αυτή καθιερώνεται ο λειτουργικός περιορισμός της ιδιοκτησίας, που δεν μπορεί να ασκείται σε βάρος του γενικού συμφέροντος.

20. Βλ., αντί άλλων, Κl. Stern, 1977, *Das staatsrecht der Bundesrepublik Deutschland*, vol. I, σ. 677.

21. Βλ. την κλασική ανάλυση του Η. C. Nipperdey, 1965, *Soziale marktwirtschaft und Grundgesetz*, Köln, Berlin, München.

22. Ο Γ. Κουσιάδης (1984, *Εργατικό δίκαιο, ατομικές εργασιακές σχέσεις και κοινωνική πολιτική*, Θεσσαλονίκη, Σάκκουλας, σ. 39-40) γράφει ότι το ελληνικό Σύνταγμα καθιερώνει «σύστημα ημικοινωνικοποιημένης οικονομίας με ευρύτατες δυνατότητες εξέλιξης». Ανάλογα ο Λεβέντης, ό.π., σ. 87, πρβλ. και του ίδιου, 1976, «Τα κοινωνικά δικαιώματα του πολίτη», *ΤοΣ*, σ. 136.

23. Α. Τάχος, *Διοικητικόν οικονομικόν δίκαιον*, ό.π., σ. 105.

24. Για τα όρια που τίθενται στη στοχοθεσία της κοινωνικής πολιτικής από το οικονομικό σύστημα της αγοράς και το δικαίωμα ιδιοκτησίας βλ., αντί άλλων, Δ. Τραυλός-Τζανετάτος, 1977, *Εργατικό δίκαιο και βιομηχανική κοινωνία*, Αθήνα, Σάκκουλας, σ. 126-127.

ιδιοκτησία, αλλά επιβαλλόμενους ως κρατική υποχρέωση,<sup>25</sup> τόσο για να αντιμετωπισθούν οι επιβλαβείς παρενέργειες της ανεξέλεγκτης ελευθερίας της αγοράς,<sup>26</sup> όσο και για να κατοχυρωθούν και να προωθηθούν οι συνταγματικές αξίες κοινωνικής δικαιοσύνης και ουσιαστικής ισότητας. Έτσι, οι περιορισμοί στην οικονομική ελευθερία<sup>27</sup> (επαγγέλματος, μονοπωλιακή άσκηση ορισμένων δραστηριοτήτων, περιορισμοί και έλεγχοι στο εμπόριο, στη βιομηχανία και στη συμβατική ελευθερία –ενοικιοστάσιο, αναγκαστική μίσθωση γαιών, αγορανομικές διατάξεις)<sup>28</sup> είναι συνταγματικοί.<sup>29</sup> Και τούτο, εφόσον επιβάλλονται με νόμο, ώστε να εξυπηρετούν το συνταγματικά καθοριζόμενο δημόσιο συμφέρον,<sup>30</sup> είναι αποχρώντες,<sup>31</sup> γενικοί και αφηρημένοι<sup>32</sup> και δεν προσβάλλουν τον πυρήνα της οικονομικής ελευθερίας,<sup>33</sup> αφήνοντας εύλογο περιθώριο για την ανάπτυξη της επιχειρηματικής πρωτοβουλίας και τον αυτοπροσδιορισμό του ατόμου.<sup>34</sup>

Θα πρέπει να γίνει δεκτό, όπως δέχεται πάγια και η γερμανική νομολογία, ότι οι περιορισμοί του δικαιώματος της οικονομικής ελευθερίας (αλλά και της ιδιοκτησίας) θα πρέπει να είναι μικρότερης έντασης στις περιπτώσεις που αυτή λειτουργεί ως στοιχείο που διασφαλίζει την προσωπική ελευθερία και τον αυτοπροσδιορισμό

25. Πρβλ. Μ. Σταθόπουλος, «Οικονομική ελευθερία, οικονομικό σύνταγμα και Σύνταγμα», ό.π., σ. 527, F. Hennecke, 1988, «Gesetzgebung im Leistungsstaat», *DoV*, σ. 771.

26. Έτσι η *BVerfGE* 5, 85.

27. Βλ., αντί άλλων, Γ. Δελιγιάννης, 1992, «Οικονομική ελευθερία και κρατική παρέμβαση», *Νομικό Βήμα*, σ. 1180, ιδίως σ. 1195 κ.ε.

28. Βλ. και Π. Δαγτόγλου, 1981, «Γνωμοδότηση», *Νομικό Βήμα*.

29. Βλ., αντί άλλων, *ΣτΕ* 1094/87 (Ολ.), *ΤοΣ* 1987.279, 1095/87, *ΤοΣ* 1987.313, και τις σχετικές εισηγήσεις Μποτόπουλου.

30. Όπως είναι, π.χ., η δημόσια υγεία (*ΣτΕ* 723/82), η προστασία εργαζομένων (*ΣτΕ* 262/82), αλλά, κυρίως, η επίτευξη του κρατικού ρυθμιστικού ρόλου στην οικονομία (*ΣτΕ* 1094/87, *ΝοΒ* 35, 973836/83, 2193/82, 3139/76). Πρβλ. Β. Μποτόπουλος, 1985, Εισήγηση στην *ΣτΕ* (Ολ.) 297/85, *ΝοΒ*, σ. 184.

31. Δηλαδή αναγκαίοι και κατάλληλοι. Βλ. σχετικά *ΣτΕ* 514/82, 2944/80, 2301/81 κ.λ.π.. Πρβλ. *BVerfGE* 30 250, 30 292.

32. Βλ., ενδεικτικά, *ΣτΕ* 1340/82, 1786/81. Πρβλ. *BVerfGE* 40, 109 και την 12, 354 (355,367), κατά την οποία η αρχή του κοινωνικού κράτους δεν παρέχει εξουσιοδότηση για αυθαίρετη δράση που θα κατέλυε την αρχή της ισότητας, όχι μόνον από την άποψη επιβολής περιορισμών, αλλά και της αναγνώρισης προνομίων. Πρβλ. Fabricius F., 1995, «Der Schutz sozialer Rechte in der Bundesrepublik Deutschland», στο *Ώψεις της προστασίας των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων*, Ίδρυμα Μαραγκοπούλου, Αθήνα, Εστία.

33. Βλ., π.χ., *ΣτΕ* 3003/83, 2193/82, 1985/81, 685/81.

34. Πρβλ. *BVerfGE* 33,303 (334).



του ατόμου, όπως, π.χ., στις περιπτώσεις επαγγελματικής ελευθερίας. Απεναντίας, «η αρμοδιότητα του νομοθέτη να καθορίζει το περιεχόμενο και τα όρια της ιδιοκτησίας είναι τόσο ευρύτερη όσο περισσότερο το υποκείμενο της ιδιοκτησίας ασκεί μία κοινωνική λειτουργία και έχει μία κοινωνική διάσταση»,<sup>35</sup> όπως συμβαίνει, ιδίως, στις μεγάλες επιχειρηματικές δραστηριότητες.

### *1.2 Ο επικαθορισμός του ελληνικού οικονομικού συντάγματος από το κοινοτικό δίκαιο*

Μετά από την ένταξη της Ελλάδας στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες, το ελληνικό οικονομικό σύνταγμα επικαθορίζεται έντονα από το οικονομικό σύνταγμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης,<sup>36</sup> το οποίο είναι ουσιαδώς διαφορετικό γιατί δεν περιλαμβάνει την κοινωνική αρχή. Το εν πολλοίς νομολογιακό αυτό δημιούργημα του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης<sup>37</sup> έχει εύστοχα χαρακτηριστεί ως «μια τεχνική διακυβέρνησης του φιλελευθερισμού»,<sup>38</sup> που στοχεύει, κυρίως, στην καθιέρωση «θεσμικών εγγυήσεων για ανοιχτές αγορές».<sup>39</sup> Ορισμένοι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι, για το λόγο αυτόν, σε επίπεδο Ευ-

35. *BVerfGE* 50, 290, (340), μετάφραση Π. Τσούκα, «Η αρχή του κοινωνικού κράτους στη γερμανική νομολογία», ό.π. σ. 794.

36. Βλ. W. Sauter, 1998, «The Economic Constitution of the European Union», *Columbia Journal of European Law*, vol. 4, σ. 27 επ., Th. Heller, 1996, «Comments on the economic constitution of the European Community», στο F. Snyder (ed.) *Constitutional dimensions of European economic integration*, London, Ch. Jorges, 1997, «The market without the state? The “Economic Constitution” of the European Community and the rebirth of regulator policies», *European Integration online Papers* (EioP), vol. 1, no 19, του ίδιου, 2005, «What is left of the European Economic Constitution? A melancholic eulogy», *European Law Review*, vol. 30, σ. 461-489, M. de Wilmars, 1988, «Réflexions sur l'ordre juridique-économique de la communauté européenne», στο J. Dutheil de La Rochere et J. Vandamme (ed.), *Interventions publiques et droit communautaire*, Paris, Pedone, σ. 1, P. Behrens, 1994, «Die wirtschaftsverfassung der Europäischen Gemeinschaft», στο G. Braggermeier (ed.), *Verfassungen für ein ziviles Europa*, Baden-Baden, Nomos, σ. 7, K. Μπόσκοβιτς, 2001, «Κοινοτικός δικαστής και οικονομικό σύνταγμα: η συμβολή του ΔΕΚ στη διαμόρφωση του συντακτικού οικονομικού προτύπου της Ευρωπαϊκής Κοινότητας», *ΤοΣ*, τεύχ. 2, J. B. Cruz, 2002, *Between competition and free movement*, Oxford, Hart.

37. Βλ., ιδίως, M.P. Maduro, 1998, *We the Court. The European Court of Justice and the European Economic Constitution*, Oxford - Portland Oregon, Hart Publishing.

38. Ν. Σκανδάμης, 2006, *Το παράδειγμα της ευρωπαϊκής διακυβέρνησης*, Αθήνα-Κομοτηνή, Σάκκουλας, σ. 31.

39. Π. Καζάκος, 2007α, «Το “οικονομικό σύνταγμα” της ΕΕ με και χωρίς αναθεώρηση των συνθηκών: Θεσμικές εγγυήσεις για ανοιχτές αγορές», *Ευρωπαϊών Πολιτεία*, τεύχ. 1, σ. 93-152.

ρωπαϊκής Ένωσης, υπάρχει ένα «ισχυρό οικονομικό σύνταγμα» σε αντιπαράθεση με το «ήπιο οικονομικό σύνταγμα» των επιμέρους χωρών.<sup>40</sup> Στην πραγματικότητα, όμως, το οικονομικό σύνταγμα της ΕΕ εμφανίζεται ως «ισχυρότερο» από αυτό των κρατών, απλώς και μόνον λόγω της έλλειψης μετριασμού της φιλελεύθερης αρχής από την –απούσα στην κοινοτική τάξη– αρχή του κοινωνικού κράτους.<sup>41</sup>

Η Μεταρρυθμιστική Συνθήκη, όπως άλλωστε και η Συνθήκη για τη θέσπιση Συντάγματος της Ευρώπης (στο εξής Συνταγματική Συνθήκη), της οποίας επαναλαμβάνει τη μεγάλη πλειονότητα των ρυθμίσεων, δεν επιφέρει καμιά ουσιαστική αλλαγή στο οικονομικό σύνταγμα της Ένωσης. Ειδικότερα, όπως και η Συνταγματική Συνθήκη (άρθρο 1-3 παρ. 3), έτσι και η Μεταρρυθμιστική Συνθήκη περιλαμβάνει (στο νέο άρθρο 2 παρ. 3 ΣυνθΕΚ) στους στόχους της Ένωσης «την άκρως ανταγωνιστική κοινωνική οικονομία της αγοράς».<sup>42</sup> Η διατύπωση αυτή αποτελεί, κατά το δεύτερο ήμισυ της, φραστική πρόοδο σε σχέση με την αντίστοιχη της Συνθήκης του Μάαστριχτ («οικονομία ελεύθερης αγοράς με ελεύθερο ανταγωνισμό»).

Οι υποθέσεις Viking<sup>43</sup> και Laval<sup>44</sup> (όπως και οι Ruffert<sup>45</sup> και Επιτροπή κατά Λουξεμβούργου<sup>46</sup> που τις ακολούθησαν) αποτελούν τις πιο ακραίες πρόσφατες αποφάσεις του ΔΕΚ που επιβεβαιώνουν στον υπερθετικό βαθμό την αποδομητική επίδραση της νομολογίας του επί των εργασιακών δικαιωμάτων.<sup>47</sup> Και στις δύο υποθέσεις, συν-

40. Βλ., π.χ., J. B. Cruz, *Between competition and free movement*, ό.π., σ. 74.

41. Για παράδειγμα, τα άρθρα 39 παράγραφος (2) του ισπανικού συντάγματος και το άρθρο 120 του ιταλικού συντάγματος, τα οποία ουσιαστικά θέτουν αρχές παρόμοιες με αυτές των τεσσάρων κοινοτικών ελευθεριών, δεν ορίζουν ένα «ασθενές οικονομικό σύνταγμα», επειδή εφαρμόζονται μόνον ως προγραμματικές διατάξεις, όπως ισχυρίζονται οι υποστηρικτές της προηγούμενης άποψης. Απλώς συνδυάζονται ρυθμιστικά κατά την εφαρμογή τους με την αντίθετη σκόπευση κανονιστική αρχή του κοινωνικού κράτους και καταλήγουν έτσι σε ρυθμιστικά αποτελέσματα που δεν είναι τόσο ακραία φιλελεύθερα όσο το κοινοτικό οικονομικό σύνταγμα.

42. Βλ., αντί άλλων, F. Rodl, 2005, «Europäisches verfassungsziel 'soziale marktwirtschaft' - kritische anmerkungen zu einem populären modell», *Integration*, vol. 2, σ. 150-161.

43. Υπόθεση C-438/05, της 11<sup>ης</sup> Δεκεμβρίου 2007.

44. Υπόθεση C-341/05, της 18<sup>ης</sup> Δεκεμβρίου 2007.

45. Υπόθεση C-346/06 της 24<sup>ης</sup> Μαΐου 2008.

46. Υπόθεση C-319/06, της 15<sup>ης</sup> Αυγούστου 2008.

47. Βλέπε για τις αποφάσεις αυτές J. Malberg, T. Sigerman, 2008, «Industrial actions and EU economic freedoms: The autonomous collective bargaining model curtailed by the ECJ», *Common Market Law Review*, vol. 45, σ. 1115-1146, E. Kocher, 2008, «Fundamental social rights in community law and in the German constitution. Equivalent rights?», *The International*

δικαιολογητικές οργανώσεις ανέλαβαν συλλογική δράση σύμφωνη με το εθνικό δίκαιο, προκειμένου να εξασφαλίσουν την προστασία που τους παρείχε η εθνική κοινωνική νομοθεσία. Ωστόσο, τα εθνικά εργασιακά δικαιώματα, τα οποία απολαύουν συνταγματικής προστασίας στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες και υιοθετούνται ρητώς στον Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη, θεωρήθηκαν από το Δικαστήριο ότι περιορίζουν ανεπίτρεπτα την αρχή της ελεύθερης εγκατάστασης –άρθρο 43 ΕΚ– (στην υπόθεση Viking) ή την αρχή της ελεύθερης παροχής υπηρεσιών –άρθρο 49– (στην υπόθεση Laval).

Η συνταγματοποίηση του νεοφιλελευθερισμού, ως μοναδική ευρωπαϊκή οικονομική πολιτική που επιβλήθηκε με τη Συνθήκη του Μάστριχτ, επιχειρείται να συμπληρωθεί με τη, γερμανικής έμπνευσης, ρήτρα του δημοσιονομικού κανόνα, που κατατέθηκε στη σύνοδο του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου της 4<sup>ης</sup> Φεβρουαρίου 2011. Κατά την πρόβλεψη αυτή, τα εθνικά κράτη θα πρέπει να κατοχυρώσουν σε συνταγματικό επίπεδο την υποχρέωση να τηρούν ισοσκελισμένους προϋπολογισμούς ή, εν πάση περιπτώσει, να συντηρούν το έλλειμμα τους κάτω από το όριο του 3% του ΑΕΠ. Η πρόταση αυτή υποκριτικά αποκρύπτει το γεγονός ότι τα ελλείμματα των περιφερειακών χωρών ανταποκρίνονται ακριβώς στα πλεονάσματα των χωρών του κέντρου, που επωφελήθηκαν πλήρως από το οικονομικό πλαίσιο της ONE.<sup>48</sup> Εάν υιοθετηθεί, θα έχει μηδενική επιρροή ως προς τη διαμόρφωση του χρέους και των ελλειμμάτων, αλλά ιδιαίτερα αρνητική επίδραση στη φυσιογνωμία των ευρωπαϊκών κοινωνικών κρατών, που θα πρέπει να μειώσουν ακόμη περαιτέρω τις δαπάνες των συστημάτων κοινωνικής προστασίας.

---

*Journal of Comparative Labour Law and Industrial Relations*, vol. 24/3, σ. 385-396, J. Cavallini, 2008, «Une action collective licite en droit interne peut être contraire à la liberté d'établissement consacrée par la traité de Rome», *La Semaine Juridique – Social*, vol. 1086, σ. 36 - 37, G. Orlandini, 2007, *Right to strike, transnational collective action and European law: Time to move on?*, Jean Monnet Working Paper 8/07, Th. Blanke, 2007, «Viking und Laval vor dem Europäischen Gerichtshof », *Arbeit und Recht*, σ. 249 - 254, B. Teyssié, 2008, «Esquisse du droit communautaire des conflits collectifs», *La Semaine Juridique – Social*, vol. 1075, σ. 15-18, S. Thomas, 2008, «La jurisprudence de la Cour de justice et du tribunal de première instance», *Chronique des arrêts, Arrêt «Laval»*, *Revue du droit de l' Union Européenne*, vol. 1, σ. 181-192, A. C. L. Davies, 2008, «One step forward, two steps back? The Viking and Laval cases in the ECJ», *Industrial Law Journal*, vol. 37, σ. 126-148, C. Barnard, 2008, «Social dumping or dumping socialism?», *The Cambridge Law Journal*, vol. 67, σ. 262 -280.

48. Π. Παυλόπουλος, 2011, «Τα ανυπέβλητα προβλήματα συνταγματικής κατοχύρωσης του δημοσιονομικού κανόνα», Εισήγηση στο ΚΕΣΔ (υπό δημοσ.).

Όπως τονίζουν οι Ph. Alston και J.H.H. Weiler, η ρητορική της Κοινοτήτας σπανίως βρίσκει ανταπόκριση στην πρακτική της στον κοινωνικό τομέα,<sup>49</sup> ενώ η επίσημη κοινοτική jargon χρησιμοποιεί κυρίως τους όρους «κοινωνική προστασία» ή «κοινωνικό αποκλεισμό» και όχι τον όρο «κοινωνικά δικαιώματα», που έχει σαφές ιστορικά και πυκνότερο κανονιστικά περιεχόμενο. Το κοινωνικό αυτό έλλειμμα δεν είναι «ποσοτικό». Δεν οφείλεται, δηλαδή, κυρίως στην έλλειψη κοινοτικών κοινωνικών αρμοδιοτήτων (αν και στα θέματα του δικαίου κοινωνικής ασφάλειας, η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει μόνον συμπληρωματικές αρμοδιότητες).<sup>50</sup> Το έλλειμμα είναι δομικό και ανάγεται στη διαφορετική ποιότητα των οικονομικών συνταγμάτων της Ένωσης και των κρατών-μελών.

Τούτο οφείλεται στο ότι η ύπαρξη ενός «Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Μοντέλου», συνδιαμορφωμένου όχι μόνον από τη φιλελεύθερη αρχή αλλά και από τη συνταγματική αρχή του «Κοινωνικού Κράτους», είναι πραγματικότητα στην Ευρωπαϊκή Ένωση, αλλά αποκλειστικά στο επίπεδο των κρατών-μελών.<sup>51</sup> Πρακτικά, όλα τα ευρωπαϊκά συντάγματα (με την αξιοσημείωτη εξαίρεση του Ηνωμένου Βασιλείου), ενσωματώνουν αυτή την αρχή είτε ρητώς, μέσω μια συνταγματικής ρήτρας περί «Κοινωνικού Κράτους», είτε έμμεσα, με αναγωγή στο συνολικό σύστημα της συνταγματικής τάξης και, ιδίως, σε ένα κατάλογο θεμελιωδών κοινωνικών δικαιωμάτων. Αντιθέτως, η αρχή αυτή είναι απύσα από τις Συνθήκες και το οικονομικό Σύνταγμα της Ένωσης, όπως αυτό διαμορφώθηκε από τη νομολογία του ΔΕΚ.

---

49. Ph. Alston, J.H.H. Weiler, 1999, *An ever closer Union in need of a human rights policy: The European Union and human rights*, HLR Jean Monnet Paper 1, M. Poirares, 1999, «Striking the elusive balance between economic freedom and social rights in the EU», στο Ph. Alston (ed.), *The EU and human rights*, Oxford, Oxford University Press, σ. 449.

50. Βλ. τα άρθρα 136-145 ΣυνθΕΚ, πρβλ. ενδεικτικά, Ν. Σκανδάμης, 1986, «Προστασία των ατομικών δικαιωμάτων οικονομικού, κοινωνικού και πολιτιστικού χαρακτήρα στην κοινοτική δικαιοταξία», *ΤοΣ*, σ. 69.

51. Σχετικά με τις διαφορές που αφορούν την προστασία των κοινωνικών δικαιωμάτων στο αγγλοσάξονικό και ευρωπαϊκό πρότυπο βλ. G. Katrougalos, 1996, «The implementation of social rights in Europe», *Columbia Journal of European Law*, vol. 1. Η αντίθεση μεταξύ των δύο μοντέλων αντικατοπτρίζεται επίσης και στα θεσμικά χαρακτηριστικά της κοινωνικής πολιτικής. Βλ. F.G. Castles, 2002, «The European social policy model: Progress since the early 1980s», *European Journal of Social Security*, vol. 3/4, σ. 299-313, που χρησιμοποιεί μια απλή στατιστική τεχνική για να εξετάσει εάν υπάρχει διακεκομμένη ευρωπαϊκή κοινωνική πολιτική και εάν μια τέτοια πολιτική έχει παγωθεί κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 και του 1990.

Η δομική αυτή αντίθεση οδηγεί στον επικαθορισμό του ελληνικού οικονομικού συντάγματος, ο οποίος δεν επέρχεται μόνον απευθείας από την εφαρμογή των ρυθμίσεων του κοινοτικού δικαίου, αλλά και από μια νέα ανάγνωση των εθνικών συνταγματικών κανόνων υπό το φως του κοινοτικού δικαίου, ιδίως των αρχών του ανταγωνισμού, στην οποία προβαίνει ο εθνικός δικαστής. Για παράδειγμα, ήδη διαπιστώνεται στη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας μια τάση μεγαλύτερου ελέγχου του κρατικού παρεμβατισμού από ό,τι στην παλαιότερη νομολογία.<sup>52</sup>

Η επιρροή του κοινοτικού δικαίου συνδυάζεται με τις γενικότερες τάσεις, οι οποίες διαμορφώνονται την τελευταία εικοσαετία στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης, για την επιστροφή στον αυτορρυθμιστικό ρόλο της αγοράς, τον περιορισμό των κρατικών επεμβάσεων στην οικονομία και την «επαναφευδοποίηση» (refeudalization) των διοικητικών δομών αλλά και των εργασιακών σχέσεων, μέσω της ελαστικότητας, των άτυπων μορφών εργασίας και της αναγνώρισης πλήρων δικαιωμάτων και μόνιμης εργασιακής σχέσης μόνον σε μια μειονότητα εργαζομένων.<sup>53</sup>

Στο πλαίσιο αυτό, οι σχέσεις κράτους και διοικουμένων τείνουν να γίνουν αποκεντρωμένες και επιλεκτικές, με σημαντικότερο χαρακτηριστικό την εξασθένηση της μονομερούς διοικητικής δράσης και την ενίσχυση των συμβατικών μορφών. Γενικότερα, η προοπτική της σταδιακής εξασθένησης της κρατικής κυριαρχίας εμφανίζεται για πρώτη φορά, ενώ ο αποκλειστικός ρυθμιστικός ρόλος του εθνικού κράτους ήδη μοιάζει να εξασθενεί ραγδαία ως συνέπεια δύο φαινομενικά αντίρροπων τάσεων, της παγκοσμιοποίησης<sup>54</sup> και της ενδοκρατικής περιφερειοποίησης (regionalization).<sup>55</sup>

52. Βλ. ενδεικτικά, ΣτΕ 2194/2006, ΣτΕ (Ολ.) 3665/2005, ΣτΕ (Ολ.) 252/2008. Πρβλ. Β. Ανδρουλάκης, 2007, «Ο προσδιορισμός των κατευθύνσεων της οικονομικής δραστηριότητας», *ΕΦΔΔ*, τεύχ. 1, Κ. Γιαννακόπουλος, 2006, «Προστασία του ελεύθερου ανταγωνισμού και διαφάνεια: Όρια ή σκοποί του κρατικού παρεμβατισμού;», *ΕΦΔΔ*, τεύχ. 6.

53. Πρβλ. Μ. Bähge, Oberbeck H., 1985, «Zur entwicklung von arbeit und beschäftigung im Dienstleistungssektor», στο Alvater E., Baethge M., Arbeit (eds), *Über die zukunft der arbeitsgesellschaft*, VSA-Verlag, Hamburg, L. Hack, I. Hack, 1986, *Gesamtarbeiter, aufgemischt und umgeforscht, Veränderte Strukturen industrieller produktionsysteme*, Prokla, nr. 64, Rotbuch Verlag, Berlin, σ. 46.

54. D. Drach, M.S. Gertler, 1991, «The world economy and the nation-state», στο D. Drache, M.S. Gertler (eds), *The new era of global competition*, Montral & Kingston, McGill-Queen's University Press.

55. B. Jessop, 1993, *Changing forms and functions of the state in an era of globalization*

Να σημειωθεί, πάντως, ότι η σχετική αποδυνάμωση του κράτους-έθνους δεν σημαίνει ούτε πλήρη υπέρβαση ούτε αποδιοργάνωσή του. Αντίθετα, διατηρεί τη βασική υπευθυνότητα για την οργάνωση των κοινωνικών σχέσεων, π.χ., σε τομείς όπως η κοινωνική πολιτική και οι συλλογικές διαπραγματεύσεις,<sup>56</sup> αλλά και τους βασικούς διορθωτικούς χειρισμούς αντιμετώπισης των οικονομικών κρίσεων<sup>57</sup> και της εσωτερικής αναδιάρθρωσης της οικονομίας. Άλλωστε, ορισμένα από τα πρωταγωνιστικά κράτη των νέων χρόνων, όπως η Ιαπωνία και οι νέες βιομηχανικές χώρες του Pacific Rim, βασίζονται ακριβώς σε ένα νέου τύπου κρατικό συν-προγραμματισμό της οικονομίας από το κράτος (πχ., στην Ιαπωνία από το παντοδύναμο Υπουργείο ΜΠΤ) και τα μεγάλα ολιγοπώλια.

Συνεπώς, το εθνικό κράτος κάθε άλλο παρά νεκρό είναι.<sup>58</sup> Για το λόγο αυτόν, η επιρροή του ευρωπαϊκού δικαίου, αν και καθοριστική, δεν αρκεί για την πλήρη αλλαγή πολιτειολογικού παραδείγματος και την εγκατάλειψη του κοινωνικού κράτους. Υποστηρίζεται, βεβαίως, ότι «οι συνταγματικοί σκοποί της Ευρωπαϊκής Ένωσης αφομοιώνουν και τελικώς υποκαθιστούν τους υποβαθμισμένους εθνικούς συνταγματικούς σκοπούς (με συνέπεια), η συνοχή της εθνικής συνταγματικής τάξης, βρίσκεται σε διαρκή αποδόμηση».<sup>59</sup>

Και όμως, η αναπόφευκτη από την ένταξή μας στην Ευρωπαϊκή Ένωση «ερμηνεία του ελληνικού οικονομικού συντάγματος, υπό το φως του κοινοτικού δικαίου»,<sup>60</sup> δεν μπορεί να φτάσει ως το σημείο να καταργήσει τη θεμελιώδη αρχή του κοινωνικού κράτους ή βα-

---

and regionalization, Paper for the EAEPE Conference, Paris, 4-7/11/1993, του ίδιου, 1993a, «Structural competitiveness and strategic capacities. Rethinking state and international capital», στο Sjostrand S. E. (ed.), *Institutional change, theoretical and empirical findings*, New York, Sharpe.

56. P. Teague, 1995, «Europe of the regions and the future of national systems of industrial relations», στο A. Amin, J. Tomaney (eds), *Behind the myth of the European Union*, London, Routledge.

57. Πρβλ. J. Hirsch, 1986, «Der sicherheitsstaat. Das model Deutschland, seine krise und die "neuen sozialen bewegungen"», *Telos*, vol. 54, σ. 194.

58. Βλ. Σχετικά L. Weiss, 1997, «Globalization and the myth of the powerless state», *New Left Review*, vol. 1, σ. 3-27.

59. Κ. Γιαννακόπουλος, 2008, «Μεταξύ συνταγματικών σκοπών και συνταγματικών ορίων: Η διαλεκτική εξέλιξη της συνταγματικής πραγματικότητας στην εθνική και στην κοινοτική έννομη τάξη», *ΕΦΑΔΔ*, τεύχ. 5, σ. 751.

60. Βλ. σχετικά Γ. Δελλής, 2008, *Κοινή ωφέλεια και αγορά*, τόμ. Α', Αθήνα, Σάκουλας, σ. 264.

σικά θεμελιώδη συστατικά του οικονομικού συντάγματος, όπως τα κοινωνικά δικαιώματα. Κάτι τέτοιο θα ήταν ευθέως αντίθετο στη δημοκρατική αρχή, που επιβάλλει ο επαναπροσδιορισμός των κρατικών θεμελιωδών αρχών, ώστε να ανάγεται, τελικά, σε απόφαση του κυρίαρχου Λαού. Συναφώς, η πρόσφατη σημαντική απόφαση του γερμανικού συνταγματικού δικαστηρίου για τη Συνθήκη της Λισαβόνας ρητά θέτει ως όριο της υπεροχής του κοινοτικού δικαίου, το σεβασμό των θεμελιωδών αρχών, των εθνικών εννόμων τάξεων και ιδίως της κοινωνικής αρχής.<sup>61</sup>

Πρέπει, τέλος, να υπογραμμιστεί ότι η σοβούσα κρίση ανέδειξε το εγγενές διαρθρωτικό πρόβλημα της ΟΝΕ και της επιρροής της στην πραγματική οικονομία. Η νομισματική ενοποίηση δεν συνοδεύτηκε από μηχανισμούς οικονομικής ενοποίησης, που να επιτρέπουν ανακύκλωση πλεονασμάτων και άλλα διαρθρωτικά μέσα παρεμβατικής πολιτικής υπέρ των φτωχότερων κρατών. Υπό την παρούσα κατάσταση, λοιπόν, είναι αναπόφευκτη η μετακίνηση πλούτου από τις λιγότερο προς τις περισσότερες παραγωγικές χώρες, με το ευρύ να αποτελεί βρόγχο ασφυξίας για κράτη με μειωμένη ανταγωνιστικότητα, όπως αυτά του ευρωπαϊκού νότου.

## 2. ΤΟ «ΠΑΡΑΣΥΝΤΑΓΜΑ» ΤΟΥ ΜΝΗΜΟΝΙΟΥ

Στην ελληνική συνταγματική ιστορία με τον όρο «παρασύνταγμα» περιγράφεται το σύνολο των μετεμφυλιακών νομοθετικών και κανονιστικών μέτρων κατά των ατομικών δικαιωμάτων που ήταν μεν αντίθετα στο ισχύον, τότε, Σύνταγμα του 1952, εφαρμόζονταν, όμως, παράλληλα με αυτό, με επίκληση της ανάγκης να αποκρουσθεί το φάσμα του κομμουνισμού. Τα δύο μνημόνια «οικονομικής και χρηματοπιστωτικής πολιτικής» και «συνεννόησης στις συγκεκριμένες προϋποθέσεις οικονομικής πολιτικής», που ενσωματώνει ως παραρτήματα ο ν. 3845/2010 και η «εκτελεστική» τους μεταγενέστερη νομοθεσία, αποτελούν, ουσιαστικά, ένα νέο «παρασύνταγμα», γιατί η εφαρμογή τους προϋποθέτει τον παραμερισμό πολλών θεμελιωδών ρυθμίσεων του οικονομικού –και όχι μόνον– συντάγματος. Μάλιστα, η έκταση και η ένταση των επεμβάσεων που επιφέρει η υπό κρίση βίαιη αναπροσαρμογή του ελληνικού οικονομικού συντάγματος, σε συνδυασμό με την έξωθεν επιβολή της, δικαιολογεί

61. *BVerfGE 2, BvE 2/08* της 30.6.2009.

απολύτως τον ισχυρισμό του Προέδρου του νεοσυσταθέντος Οργανισμού Αποκρατικοποιήσεων ότι επιχειρείται να επιβληθεί «δίκαιο κατεχόμενης χώρας».<sup>62</sup>

### 2.1 Αντισυνταγματική η μη κύρωση των δανειακών συνθηκών

Η πρώτη μείζων παραβίαση συνταγματικού κανόνα αφορά τη μη κύρωση από τη Βουλή των υπό κρίση δανειακών συμβάσεων. Κατά το άρθρο 36 παρ. 2 του Συντάγματος, «οι συνθήκες για εμπόριο, φορολογία, οικονομική συνεργασία και συμμετοχή σε διεθνείς οργανισμούς ή ενώσεις, και όσες άλλες περιέχουν παραχωρήσεις για τις οποίες, σύμφωνα με άλλες διατάξεις του Συντάγματος, τίποτε δεν μπορεί να οριστεί χωρίς νόμο, ή οι οποίες επιβαρύνουν ατομικά τους Έλληνες, δεν ισχύουν χωρίς τυπικό νόμο που τις κυρώνει». Οι υπό κρίση συμφωνίες ή συμβάσεις δανεισμού με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο και την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, στο πλαίσιο εφαρμογής του μηχανισμού στήριξης της ελληνικής οικονομίας, εντάσσονται αναμφισβήτητα στις πιο πάνω περιπτώσεις.<sup>63</sup>

Μάλιστα, ενόψει του ότι η εφαρμογή τους συνιστά, εν τοις πράγμασι,<sup>64</sup> σημαντικότερο περιορισμό της κρατικής κυριαρχίας,<sup>65</sup> αν και τυπικά δεν υφίσταται παραχώρηση αρμοδιοτήτων στο ΔΝΤ, πιστότερο στο πνεύμα του Συντάγματος θα ήταν οι σχετικές συμβάσεις να υπαχθούν στην παρ. 2 του άρθρου 28 και να κυρωθούν με πλειοψηφία των τριών πέμπτων του όλου αριθμού των βουλευτών.

62. Ι. Κουκιάνης, 2010, «Εργασιακό δίκαιο κατεχόμενης χώρας», *Ελευθεροτυπία*, 12/12.

63. Βλ. και Π. Παυλόπουλος, 2010, «Υπερασπίζοντας το Σύνταγμα», *Καθημερινή*, 18/7.

64. Μέσω της αιρεσιμότητας (conditionality) της μη καταβολής της επόμενης δόσης, η κυβέρνηση δεσμεύεται απολύτως ως προς την άσκηση της οικονομικής πολιτικής από τις αυστηρές προδιαγραφές του μνημονίου. Βλ. σχετικά με τις πολιτικές της αιρεσιμότητας Τ. Lothian, 1995, «The criticism of the third-world debt and the revision of legal doctrine», *Wash. Intern. L.J.*, vol. 13, σ. 421 και 442.

65. «Ο διεθνής έλεγχος αποτελεί περιορισμόν και δη σημαντικόν των κυριαρχικών δικαιωμάτων του Κράτους», παρατηρούσε ο Σβάλος, μαζί με τους Μαριδάκη και Σπυρόπουλο, γνωμοδοτώντας επί της επίδρασης στη λαϊκή κυριαρχία των ελέγχων της Διεθνούς Επιτροπής που είχε συσταθεί το 1897 για την καταβολή της πολεμικής αποζημίωσης προς την Τουρκία. Η εν λόγω Επιτροπή είχε συγκροτηθεί για να μην προσβληθούν τα κεκτημένα δικαιώματα των άλλων διεθνών δανειστών της Ελλάδας. Βλ. Αλ. Σβάλος, Γ. Μαριδάκης, Ι. Σπυρόπουλος, 1941, «Περί οικονομικού ελέγχου της Ελλάδος», *Θέμις*, τεύχ. ΝΓ', σ. 27-31.



Αντιθέτως, μέχρι σήμερα, οι σχετικές συμβάσεις δεν έχουν έρθει προς κύρωση στη Βουλή ούτε καν με την τακτική νομοθετική διαδικασία. Ο νόμος 3845/2010 που συμπεριλαμβάνει ως παραρτήματα τα δύο αρχικά μνημόνια, δηλαδή, το «μνημόνιο οικονομικής και χρηματοπιστωτικής πολιτικής» και το «μνημόνιο συνεννόησης στις συγκεκριμένες προϋποθέσεις οικονομικής πολιτικής», δημοσιεύθηκε στις 6/5/2010, ενώ η Σύμβαση Δανειακής Διευκόλυνσης μεταξύ, αφενός, της Ελληνικής Δημοκρατίας ως δανειολήπτη και, αφετέρου, κρατών-μελών της Ευρωζώνης και του KfW ως δανειστών, υπογράφηκε αργότερα, στις 8/5/2010. Συνεπώς, τόσο το αρχικό, όσο και το πρόσφατο τροποποιημένο μνημόνιο δεν έχουν κυρωθεί σύμφωνα με τη συνταγματικά προβλεπόμενη διαδικασία.

Ειδικότερα, με το άρθρο 1, παρ. 4 του ν. 3845/2010, ο Υπουργός Οικονομικών εξουσιοδοτείται να εκπροσωπεί το ελληνικό δημόσιο και να υπογράψει κάθε μνημόνιο συνεργασίας, συμφωνία ή σύμβαση δανεισμού, διμερή ή πολυμερή, με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, τα κράτη-μέλη της ζώνης του ευρώ, το ΔΝΤ και την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, προκειμένου να εφαρμοστεί το πρόγραμμα του «μηχανισμού στήριξης». Προβλέφθηκε, επίσης, ότι τα εν λόγω μνημόνια, συμφωνίες και συμβάσεις θα εισάγονται στη Βουλή για κύρωση. Στη συνέχεια, όμως, με το άρθρο μόνο, παρ. 9 του νόμου 3847/2010 προβλέφθηκε ότι τα διεθνή αυτά κείμενα θα εισάγονται στη Βουλή όχι για «κύρωση», αλλά απλώς για «συζήτηση» και «ενημέρωση» ως εάν η Βουλή είναι λέσχη συζητήσεων. Ουσιαστικά, δηλαδή, ο νόμος, σε κατ' ευθείαν παράβαση του άρθρου 36 παρ. 2 του Συντάγματος, εξουσιοδότησε τον Υπουργό Οικονομικών να συνάψει τη μόνη δεσμευτική, από πλευράς διεθνούς και συνταγματικού δικαίου, σύμβαση με το ΔΝΤ και τις χώρες της Ευρωζώνης χωρίς κύρωση από τη Βουλή.

Είναι αλήθεια ότι η κυβέρνηση, παλινωδώντας, κατέθεσε, μετά και από την κριτική που ασκήθηκε, στις 4/6/2010 νομοσχέδιο στη Βουλή για την κύρωση της δανειακής σύμβασης, που δεν έχει ακόμη συζητηθεί. Τούτο, όμως, δεν έγινε για να γίνει σεβαστή η επιταγή του άρθρου 36 παρ. 2 του Συντάγματος, αλλά η επιταγή των δανειστών μας για τη μεγαλύτερη δυνατή εξασφάλιση των απαιτήσεων τους. (Απόδειξη για τα παραπάνω αποτελεί το γεγονός ότι το νομοσχέδιο αυτό δεν έρχεται για συζήτηση στη Βουλή, αν και μεσολάβησε ήδη η υπογραφή από τον Υπουργό Οικονομικών του πρώτου «επικαιροποιημένου» μνημονίου).

Η εν λόγω σύμβαση ορίζει ως εφαρμοστέο δίκαιο το αγγλικό και αρμόδιο δικαστήριο, κατ' αποκλειστική δικαιοδοσία, το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, οι αποφάσεις του οποίου θα είναι πλήρως δεσμευτικές και άμεσα εκτελεστές. Το βασικότερο: σύμφωνα με το άρθρο 14 παρ. 5 «ο Δανειολήπτης αμετάκλητα και άνευ όρων παραιτείται από κάθε ασυλία που έχει ή πρόκειται να αποκτήσει, όσον αφορά τον ίδιο ή τα περιουσιακά του στοιχεία από νομικές διαδικασίες σε σχέση με την παρούσα Σύμβαση, περιλαμβανομένων, χωρίς περιορισμούς, της ασυλίας όσον αφορά την άσκηση αγωγής, δικαστική απόφαση ή άλλη διαταγή και όσον αφορά την εκτέλεση και επιβολή κατά των περιουσιακών στοιχείων του στο βαθμό που δεν το απαγορεύει δεσμευτικό δίκαιο» (mandatory law)».

Από την παραπάνω διατύπωση (και δεδομένου ότι το δεσμευτικό δίκαιο που διέπει τη σύμβαση δεν είναι το ελληνικό, αλλά το αγγλικό) η χώρα μας φαίνεται να παραιτείται από κάθε ασυλία της δημόσιας περιουσίας:<sup>66</sup> στο έλεος των δανειστών είναι ακόμη και τα ακατάσχετα δημόσια πράγματα, από τα δημόσια κτίρια και τους μισθούς των δημοσίων υπαλλήλων μέχρι τον οπλισμό των ενόπλων δυνάμεων. Η σύμβαση αυτή, που δεν έχει προηγούμενο στη συνταγματική μας ιστορία, ούτε, νομίζω, ανάλογο στο διεθνές δίκαιο,<sup>67</sup> συνιστά de facto εκχώρηση της εξωτερικής οικονομικής κυριαρχίας κατά κατάφωρη παραβίαση της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας.<sup>68</sup>

Το χειρότερο είναι ότι η σύμβαση αυτή αποσκοπεί στο να θωρακίσει τους δανειστές μας απέναντι στο μοναδικό νομικό όπλο που έχει απομείνει στη χώρα μας: σε αντίθεση με όλες τις άλλες χώρες που προχώρησαν σε επαναδιαπραγμάτευση του χρέους τους, το ελληνικό δημόσιο χρέος διέπεται κατά 90% των σχετικών κεφαλαίων από το ελληνικό δίκαιο. Αυτό σημαίνει ότι μια ελληνική κυβέρνηση

---

66. Κατά παράβαση, συνεπώς, του άρθρου 4 παρ.1 εδ. α' ν. 3068/2002. Πρβλ. Σ. Σταματόπουλος, 2000, *Αναγκαστική εκτέλεση εις βάρος του ελληνικού δημοσίου*, Αθήνα-Κομοτηνή, Σάκκουλας, σ. 289 επ., Κ. Χρυσόγονος, 2004, «Η νομοθετική ρύθμιση της αναγκαστικής εκτέλεσης κατά του Δημοσίου με τον ν.3068/2002», *Δίκη*, σ. 5 επ.

67. Ιδίως ως προς τη ρήτρα παραίτησης, όπως εξειδικεύεται στην προσαρτημένη στη σύμβαση γνωμοδότηση του νομικού συμβούλου (σημείο 11) κατά την οποία «ούτε ο Δανειολήπτης ούτε τα περιουσιακά του στοιχεία έχουν **ασυλία λόγω εθνικής κυριαρχίας**».

68. Βλ., σχετικά, Κ. Χρυσόγονος, 2010, «Η χαμένη τιμή της Ελληνικής Δημοκρατίας», *ΝοΒ*, τεύχ. Ιουλίου/Αυγούστου, Κ. Μαριάς, 2010, «Η δανειακή σύμβαση Ελλάδας – κρατών Ευρωζώνης υπό το πρίσμα των θεσμών και του δικαίου της Ε.Ε.», *ΝοΒ*, τεύχ. Νοεμβρίου 2010, πρβλ. contra Π. Γκλαβίνης, 2010, *Το Μνημόνιο της Ελλάδος στην ευρωπαϊκή, διεθνή και εθνική έννομη τάξη*, Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Σάκκουλας.

που θα επιθυμούσε να επαναδιαπραγματευθεί τους όρους αποπληρωμής του (ως μόνη ρεαλιστική έξοδο από την κρίση) δύναται να το πράξει με απλή μεταβολή του εθνικού νομικού πλαισίου.<sup>69</sup> Όμως, η υπό κρίση σύμβαση ρητά απαγορεύει τη δυνατότητα αναδιάρθρωσης κάθε χρέους μας, όχι μόνον αυτό του μηχανισμού στήριξης.<sup>70</sup>

Οι σημαντικότερες, ωστόσο, παραβιάσεις της συνταγματικής τάξης είναι οι επεμβάσεις του νόμου 3845/2010 στο ουσιαστικό οικονομικό σύνταγμα. Είναι χαρακτηριστικό ότι κατά την πρόβλεψη της παρ. 9 του άρθρου 2, η εφαρμογή των μέτρων που υιοθετεί πρέπει να κινείται «στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Κοινοτικού Δικαίου». Ενδεχόμενη αντίθεση με το Σύνταγμα δεν φαίνεται να απασχόλησε ιδιαίτερα τους συντάκτες του...

## 2.2 Αντισυνταγματικοί περιορισμοί της συλλογικής αυτονομίας

Το άρθρο 3 του ν. 3845/2010 περιλαμβάνει, κατ' εφαρμογή των πολιτικών του μνημονίου, σειρά ρυθμίσεων για τη μείωση των αποδοχών όχι μόνον των δημοσίων υπαλλήλων, αλλά και του προσωπικού με σχέση εργασίας ιδιωτικού δικαίου. Είναι σαφές ότι οι εν λόγω ρυθμίσεις περιορίζουν σημαντικά τη συλλογική αυτονομία, όπως αυτή κατοχυρώνεται συνταγματικά από την παρ. 2 του άρθρ. 22.<sup>71</sup> Βάσει της συνταγματικής αυτής διάταξης, η συλλογική διαπραγμάτευση αποτελεί τον κύριο ρυθμιστικό παράγοντα των εργασιακών σχέσεων, κατά περιορισμό της παντοδυναμίας του νομοθέτη,<sup>72</sup> με αποτέλεσμα ότι κανένας όρος συλλογικής σύμβασης εργασίας δεν μπορεί να τροποποιηθεί ή να καταργηθεί με τυπικό νόμο.

Τα ανωτέρω ενισχύονται τόσο από τις διατάξεις του άρθρου 8 της Διεθνούς Σύμβασης Εργασίας 151/1978,<sup>73</sup> οι οποίες επιτάσσουν τον

69. Βλ. σχετικά M. Gulati, L. C. Buchheit, 2010, *How to restructure Greek debt*, Duke Working Papers, Duke University, [http://scholarship.law.duke.edu/working\\_papers/47](http://scholarship.law.duke.edu/working_papers/47), πρβλ. S. L. Schwarcz, 2011, «Facing the debt challenge of countries that are too big to fail», στο R. W. Kolb (επιμ.), *Sovereign debt: From safety to default* (υπό δημοσ.).

70. Άρθρο 8 παρ. 1 ε της σύμβασης.

71. Βλ., σχετικά, τις παρατηρήσεις της Έκθεσης της Επιστημονικής Υπηρεσίας της Βουλής, σ. 7 κ.ε., επίσης την Έκθεση της ίδιας επί του Νομοσχεδίου «Προστασία της εθνικής οικονομίας - Επείγοντα μέτρα για την αντιμετώπιση της δημοσιονομικής κρίσης» (ν. 3383/2010).

72. Βλ. Κ. Χρυσόγονος, 2002, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, Αθήνα, Σάκκουλας, σ. 485.

73. Κυρώθηκε με τον ν. 2405/1996.

διακανονισμό των όρων απασχόλησης στη δημόσια διοίκηση με διαπραγματεύσεις ή διαδικασία περιβαλλόμενη από εγγυήσεις ανεξαρτησίας και αμεροληψίας, όσο και του άρθρου 5 της ΔΣΕ 154/1981,<sup>74</sup> το οποίο απαιτεί να λαμβάνονται συμβατά με τις εθνικές συνθήκες μέτρα για την προώθηση της συλλογικής διαπραγμάτευσης.<sup>75</sup> Επίσης, τα άρθρα 6 και 12 του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη<sup>76</sup> κατοχυρώνουν το δικαίωμα αυτό.

Το Συμβούλιο της Επικρατείας δέχεται σχετικά ότι με την ανωτέρω συνταγματική διάταξη «περιορίσθη η υπό το κράτος των προγενεστέρων συνταγμάτων αναγνωριζόμενη παντοδυναμία του νομοθέτου» και ότι με αυτή «τίθεται φραγμός εις την παντοδυναμία του νομοθέτου κατά τη ρύθμισιν των εν λόγω θεμάτων, ούτως ώστε να καθίσταται αντίθετος προς την συνταγματικήν ταύτην διάταξιν η άσκησις της νομοθετικής αρμοδιότητος κατά τρόπον άγοντα εις πλήρη αποδυνάμωσιν του θεσμού». Ειδικότερα για τις αποδοχές των εργαζομένων, η Ολομέλεια δέχθηκε ότι ο καθορισμός των αποδοχών τους «δεν μπορεί να γίνει από το νόμο κατά τρόπον αποκλειστικό, να αφαιρεθεί, δηλαδή, από την ύλη της συλλογικής συμβάσεως».<sup>77</sup>

Με τις προβλέψεις αυτές αλλά και με τις μεταγενέστερες νομοθετικές επεμβάσεις στη διαδικασία της διαιτησίας, ανατρέπεται η μεταρρυθμιστική προσπάθεια που είχε ξεκινήσει στη δεκαετία του 1990 για εξορθολογισμό της ρύθμισης των συλλογικών διαφορών, με τη θέσπιση νέο-κορπορατιστικών θεσμών, όπως ο Οργανισμός Μεσολάβησης και Διαιτησίας (ΟΜΕΔ) και η Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή (ΟΚΕ).

### *2.3 Άλλες παραβιάσεις του οικονομικού συντάγματος και των κοινωνικών δικαιωμάτων*

Ιδιαίτερα προβληματικές συνταγματικά είναι οι ρυθμίσεις του άρθρου 2 του ν. 3845/2010 σχετικά με τον ελάχιστο νόμιμο μισθό, όπως κατοχυρώνεται με την Εθνική Γενική Συλλογική Σύμβαση Εργασίας. Κατ' αρχάς προβλέπεται στην παρ. 7 η δυνατότητα απόκλισης από τον ελάχιστο

74. Κυρώθηκε με το ν. 2403/1996.

75. Βλ., σχετικά, Γ. Κατρούγκαλος, 2006, «Οι συλλογικές διαπραγματεύσεις των δημοσίων υπαλλήλων: ένα παράδειγμα αμφισβήτησης του “αναθεωρητικού κεκτημένου” της αναθεώρησης του 2001», *ΤοΣ*, σ. 457.

76. Κυρώθηκε με τον ν. 1426/1984.

77. *ΣτΕ* (Ολ.) 632/1978, *ΤοΣ* 1978, σ. 178.

νόμιμο μισθό βάσει των προβλέψεων κλαδικών και ομοιοεπαγγελματικών σσε. Η ρύθμιση αυτή είναι οριακής συνταγματικότητας, αφενός, ενόψει της κατοχύρωσης από το άρθρο 22 παρ. 1 του Συντάγματος δικαιων συνθηκών εργασίας, αφετέρου, –και κυρίως– λόγω της κατοχύρωσης στην ίδια διάταξη της ίσης αμοιβής για ίση εργασία.

Κατά τη γνώμη μου, το άρθρο 22 παρ. 1 και 2 λειτουργεί όχι μόνον ως κατευθυντήρια διάταξη, αλλά και ως γνήσιο υποκειμενικό δικαίωμα που κατοχυρώνει δίκαιες, ασφαλείς και υγιεινές συνθήκες εργασίας.<sup>78</sup> Δίκαιες συνθήκες εργασίας είναι αυτές που εξασφαλίζουν το σεβασμό της ανθρώπινης αξίας και την ανάπτυξη της προσωπικότητας,<sup>79</sup> σύμφωνα με τα διδάγματα της κοινής πείρας και σε ανταπόκριση με το οικονομικό περιβάλλον που έχει διαμορφωθεί τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή στη χώρα.<sup>80</sup> Συμπεριλαμβάνουν την απαίτηση για έναν αξιοπρεπή μισθό<sup>81</sup> και ένα λογικό ωράριο εργασίας.<sup>82</sup> Ενόψει των παραπάνω, η κατάργηση, ουσιαστικά, του κατώτατου νόμιμου μισθού φαίνεται να προσκρούει στις ανωτέρω συνταγματικές επιταγές.<sup>83</sup>

78. Βλ. Γ. Κατρούγκαλος, 2006α, *Τα κοινωνικά δικαιώματα*, Αθήνα, Σάκκουλας, σ. 133 κ.ε..

79. Πρβλ. Γ. Λεβέντης, 1976, «Τα κοινωνικά δικαιώματα του πολίτη», *ΤοΣ*, σ. 121-164, Γ. Κουκιάδης, 1978, «Η κίνηση για την δημιουργία ανθρώπινων όρων εργασίας», *ΕΕργΔ*, τεύχ. 1.

80. Πρβλ. και τις σχετικές παρατηρήσεις της Κυβερνητικής Επιτροπής του Κοινωνικού Χάρτη του Συμβουλίου της Ευρώπης, CG/Ch. Soc. (74/ 14. σ. 6) σ. 211. Ανάλογη είναι και η διάταξη του άρθρου 18 του θεμελιώδους ν. της ΟΔΓ, κατά την οποία «η αμοιβή της εργασίας πρέπει να ανταποκρίνεται στην εργασιακή απόδοση και να εξασφαλίζει στους εργαζόμενους και στις οικογένειες τους διαβίωση σύμφωνη προς την ανθρώπινη αξιοπρέπεια».

81. Ο όρος «αξιοπρεπής» μισθός αναφέρεται στο άρθρο 4 του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη και ερμηνεύεται ως «ο μισθός εκείνος που ικανοποιεί τις κοινωνικές, οικονομικές και πνευματικές ανάγκες του ανθρώπου». (Συμπεράσματα Ι, σ. 26 βλ. και Γ. Κρανιδιώτη, 1976, «Ο Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης, 1961-1976», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 28, σ. 212).

82. Πρβλ. και το άρθρο 2 του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη. Κατά τα όργανα ελέγχου της εφαρμογής του Χάρτη, ο όρος «λογικός» είναι σχετικός και προσδιορίζεται από τις εκάστοτε περιστάσεις της εθνικής οικονομίας.

83. Βλ. τις σχετικές παρατηρήσεις της Έκθεσης της Επιστημονικής Υπηρεσίας της Βουλής, σ. 6, πρβλ. Ι. Κουκιάδης, *Εργατικό δίκαιο, ατομικές εργασιακές σχέσεις*, ό.π., σ. 32 και 43 επ., Γ. Λεβέντης, «Τα κοινωνικά δικαιώματα του πολίτη», ό.π., σ.126, Κ. Χρυσόγονος, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, ό.π., σ. 522, Σ. Μουδόπουλος, 1987, «Το δικαίωμα εργασίας στο άρθρο 22 παρ. 1 του Συντάγματος», στο *Σύνταγμα και εργασιακές σχέσεις, Έκδοση Επιθεώρησης Εργατικού Δικαίου*, Αθήνα, σ. 113-124, Τ.

Πρόδηλα αντισυνταγματική και αντίθετη στο κοινοτικό δίκαιο είναι, εξάλλου, η ρύθμιση της παρ. 9 ε, η οποία προβλέπει ότι με προεδρικά διατάγματα, που εκδίδονται ύστερα από πρόταση των Υπουργών Οικονομικών και Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης, μπορεί να καθορίζεται κατώτατο ημερομίσθιο των νέων ηλικίας κάτω των 25 ετών, οι οποίοι εισέρχονται στην αγορά εργασίας για πρώτη φορά, προφανώς κατώτερο από αυτό που προβλέπει η Εθνική Γενική Συλλογική Σύμβαση Εργασίας. Η εν λόγω ρύθμιση είναι, κατ' αρχάς, ευθέως αντίθετη στο δεύτερο εδάφιο του άρ. 22 παρ. 1Σ, που παρέχει στον εργαζόμενο δικαίωμα να αξιώσει ίση αμοιβή για ίση εργασία,<sup>84</sup> εφόσον οι εν λόγω νέοι θα πληρώνονται λιγότερο για ίδια εργασία.

Είναι, όμως, και κραυγαλέα αντίθετη στις ρυθμίσεις των οδηγιών 2000/43/ΕΚ του Συμβουλίου της 29ης Ιουνίου 2000 και 2000/78/ΕΚ του Συμβουλίου της 27ης Νοεμβρίου 2000, που απαγορεύουν κάθε δυσμενή διάκριση λόγω ηλικίας στον τομέα της απασχόλησης και έχουν ενσωματωθεί στην εθνική έννομη τάξη με το ν. 3304/2005 «Εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανεξαρτήτως φυλετικής ή εθνοτικής καταγωγής, θρησκευτικών ή άλλων πεποιθήσεων, αναπηρίας, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού».<sup>85</sup>

Περαιτέρω, με την παρ. 8 του άρθρου 3 του νόμου επεκτείνονται οι ανωτέρω περιορισμοί και περικοπές αποδοχών και στις ατομικές συμβάσεις εργασίας. Ο νόμος είναι, επί του προκειμένου, αντίθετος στην ελευθερία των συμβάσεων, όπως καθιερώνεται στο άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος.<sup>86</sup> Κατά τη νομολογία: «Με την ελευθερία των συμβάσεων, δεν συμβιβάζεται κατ' αρχήν, μεταγενέστερη επέμβαση του νομοθέτη, περιοριστική της ελευθερίας αυτής, εκτός από τις περιπτώσεις κατά τις οποίες η ελευθερία των συμβάσεων προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων ή ασκείται κατά παραβίαση του Συντάγματος ή ενέχει προσβολή των χρηστών ηθών, καθώς επίσης

---

Παπαδημητρίου, 1994, «Η διασφάλιση του κατώτατου ορίου του καθαρού εισοδήματος του εργαζομένου», *Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου*, τεύχ. 2, σ. 113-120, του ίδιου, 2006, «Το κοινωνικό δικαίωμα στην εργασία», στο *Κοινωνικά δικαιώματα και κρίση του κράτους πρόνοιας*, Όμιλος Αριστόβουλος Μάνεσης, Αθήνα, Παπαζήσης, σ. 93-125.

84. Βλ., π.χ., ΑΠ (Ολ.) 32/93, 2057/90, ΕΕΝ 1991.799.

85. Οι εξαιρέσεις που εισάγει το άρθρο 11 παρ. 1α του νόμου ως «δικαιολογημένη διαφορετική μεταχείριση λόγω ηλικίας» πρέπει, κατά τη γνώμη μου, να ερμηνευτούν ως εκ της φύσης τους, ότι αφορούν σε μέτρα θετικής και όχι δυσμενούς διάκρισης.

86. Βλ., αντί άλλων, Μ. Σταθόπουλος, 2004, *Γενικό ενοχικό δίκαιο*, Αθήνα, Θεσσαλονίκη, § 13 αρ. 5 επ., 58 επ., και Α. Γεωργιάδης, 1999, *Ενοχικό δίκαιο. Γενικό μέρος*, Αθήνα.

και κατά τις περιπτώσεις που ασκείται προς βλάβη της εθνικής οικονομίας». <sup>87</sup> Για τους ίδιους λόγους, δεδομένου ότι οι διαιτητικές αποφάσεις συνταγματικά εξομοιώνονται με τις συλλογικές συμβάσεις εργασίας, είναι αντισυνταγματικές και οι ρυθμίσεις του άρθρου 51 του μεταγενέστερου νόμου 3871/2010, που ορίζουν ότι οι διαιτητικές αποφάσεις που χορηγούν μισθολογικές αυξήσεις για τα έτη 2010 και 2011 είναι ανίσχυρες και ανεφάρμοστες.

Οι εν λόγω περικοπές, κατά πάσα πιθανότητα, προσκρούουν και στο άρθρο 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για την προστασία των δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών, που κατοχυρώνει το σεβασμό της περιουσίας του προσώπου, την οποία μπορεί να τη στερηθεί μόνο για λόγους δημόσιας ωφέλειας. <sup>88</sup> Στην έννοια της περιουσίας περιλαμβάνονται όχι μόνο τα εμπράγματα δικαιώματα αλλά και τα δικαιώματα «περιουσιακής φύσεως» και τα κεκτημένα «οικονομικά συμφέροντα» και, ειδικότερα, απαιτήσεις, εφόσον υπάρχει νόμιμη προσδοκία, με βάση το ισχύον, έως την προσφυγή στο δικαστήριο, δίκαιο, ότι μπορούν να ικανοποιηθούν δικαστικά. <sup>89</sup> Παρόμοιας φύσης είναι και τα ενοχικά δικαιώματα επί του μισθού τα οποία απορρέουν από την εργασιακή σχέση, όπως και οι νόμιμες προσδοκίες απαιτήσεων, όπως είναι και αυτές που απορρέουν από σεσ. <sup>90</sup>

### 3. Η ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ ΕΞΟΔΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ

Η μόνη βιώσιμη εναλλακτική λύση είναι η μονομερής αναδιάρθρωση του χρέους τώρα, και όχι όταν αυτό θα έχει αυξηθεί κατά 100-150 δισεκατομμύρια ευρώ. <sup>91</sup> Δεν υπάρχει νομικός φραγμός για αυτό. Κατά

87. ΑΠ 1465/2001, ΕλλΔνη 2003, σ. 986.

88. Βλ. πάγια νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, στο εξής Ε.Δ.Δ.Α., *Pressos Compania Naviera SA κατά Βελγίου* της 20.11.1995, *Pine Valley Development κατά Ιρλανδίας* της 2.11.1991, *Γεωργιάδης κατά Ελλάδος* της 28.3.2000, *ΣτΕ* 3739/1999, Ε.Δ.Κ.Α. 1999, σ. 16.

89. Βλ. (Ολ.) ΑΠ 40/1998, 33/2002

90. Βλ. *Van der Musselle v. Belgium*, απόφαση της 23ης Νοεμβρίου 1983, Series A no. 70, σ. 23, σκ. 48, *Pine Valley Developments v. Ireland* απόφαση της 29ης Νοεμβρίου 1991, Series A no. 222, σ. 23, σκ. 51, *Pressos Compania Naviera S.A. v. Belgium*, απόφαση της 20ης Νοεμβρίου 1995, Series A no. 332, σ. 21, σκ. 31, πρβλ. ενδεικτικά Β. Καράκωστας, 2005, «Περιουσία και υπερνομοθετική προστασία της περιουσίας», *Δίκη*, σ. 617-631 και ΑΠ 1295/2004 και 104/2009, ΑΠ (Ολ.) 33/2002, ΑΠ 1465/2001 ΑΠ (Ολ.) 40/1998, ΑΠ 510/2002, 957/2002, 71/2003, 79/2003.

91. Βλ., σχετικά, Γ. Βαρουφάκης, 2010, *Η αισιόδοξη πλευρά της χρεοκοπίας*, <http://>

την κρατούσα στο διεθνές δίκαιο θέση, τα κράτη μπορούν πάντα να ματαιώνουν ή να αναστέλλουν την αποπληρωμή των χρεών τους με μονομερή κυριαρχική πράξη, εφόσον αντιμετωπίζουν κατάσταση ανάγκης, αδυνατούν δηλαδή να ικανοποιήσουν ταυτόχρονα τους δανειστές τους και τις βασικές κοινωνικές ανάγκες της πολιτείας.<sup>92</sup>

Η περίπτωση της επαναδιαπραγμάτευσης χρέους από την Αργεντινή (2002) εντάσσεται σε αυτό το νομικο-πολιτικό πλαίσιο. Παρά την κριτική που ασκήθηκε εναντίον της από μεγάλο τμήμα της αμερικανικής θεωρίας,<sup>93</sup> η εν πολλοίς μονομερής αυτή αναδιάρθρωση κρίθηκε σύμφωνη με το διεθνές δίκαιο από εθνικά και διεθνή δικαστήρια.<sup>94</sup> Ακόμη εντυπωσιακότερη υπήρξε η επαναδιαπραγμάτευση του χρέους του Ισημερινού (2008).<sup>95</sup> Ήταν η πρώτη φορά στη σύγχρονη ιστορία που ένα κράτος επαναδιαπραγματεύθηκε δημόσιο χρέος χωρίς να επικαλεστεί κατάσταση ανάγκης, αλλά απλώς τον άδικο χαρακτήρα του («odious debt»)<sup>96</sup> Ήδη, κατόπιν συμφωνίας με τους δανειστές τους, οι δύο αυτές χώρες έχουν εξαγοράσει το μεγαλύτερο τμήμα του χρέους τους στο 30% μόλις της αρχικής του τιμής.

Προφανώς και αυτή η λύση θα έχει σημαντικό κοινωνικό κόστος, εφόσον για ένα μεγάλο διάστημα θα είναι δύσκολη έως αδύνατη η δανειοδότηση από τις διεθνείς αγορές, με συνέπεια οι ανελαστικές κρατικές δαπάνες (μισθοδοσία, συντάξεις, κοινωνική πολιτική) να πρέπει να καλύπτονται αποκλειστικά από την άμεση και έμμεση

---

www.protagon.gr/Default.aspx?tabid=70&smid=382&ArticleID=2121. Για το ότι η επαναδιαπραγμάτευση θα πρέπει να γίνει όσο το δυνατόν νωρίτερα, βλ. M. Dickerson, 2004, «A politically viable approach to sovereign debt restructuring», *EMORY L.J.*, vol. 53, σ. 923-945.

92. Βλ. περισσότερα επ' αυτού στο Γ. Κατρούγκαλος, 2010, «Memorana sunt servanda?», *ΕΦΔΔ*, τεύχ. 2, σ. 151.

93. Βλ., ενδεικτικά, A.C. Porzecanski, 2005, «From rogue creditors to rogue debtors: Implications of Argentina's default», *Chicago Journal of International Law*, vol. 6, no. 1, σ. 31-50.

94. Βλ., αντί άλλων, C. Tietje, 2005, «Die Argentinien-krise aus rechtlicher sicht: Staatsanleihen und staateninsolvenz», *Beiträge zum Transnationalen Wirtschaftsrecht*, vol. 37, σ. 13.

95. A. C. Porzecanski, 2010, *When bad things happen to good sovereign debt contracts: The case of Ecuador*, MPRA Paper No. 20857, American University, <http://mpra.ub.uni-muenchen.de/20857>, σ. 15.

96. Για τη θεωρία του «Odious debt», βλ. E. F. Mancina, 2004, «Note: Sinners in the hands of an angry god: Resurrecting the odious debt doctrine in international law», *Geo. Wash. Inter. L. Rev.*, vol. 36, A. Chander, 2004, «Odious securitization», *EMORY L.J.*, vol. 53, σ. 923, M. Kremer, S. Jayachandran, 2002, *Odious debt*, Harvard Seminar, <http://204.180.229.21/external/np/res/seminars/2002/poverty/mksj.pdf>. Βλ., επίσης, τον ιστότοπο σχετικής ΜΚΟ σε <http://www.odiousdebts.org>. L. C. Buchheit, G. Mitu Gulati, 2009, «The coroner's inquest», *International Financial Law Review*, vol. 2, σ. 31-45.



φορολογία. Επίσης το τραπεζικό σύστημα θα υποστεί σοβαρό κλονισμό και θα απαιτηθεί η κρατικοποίηση ενός σημαντικού τμήματός του, ώστε να εξασφαλιστεί η ρευστότητα της αγοράς. Τέλος, ιδιαίτερα σοβαρές θα είναι οι επιπτώσεις στο ευρώ και γενικότερα στη συνοχή της Ευρωζώνης.

Παρ' όλα αυτά, το «παρασύνταγμα» του μνημονίου και οι σχετικές πολιτικές πρέπει να ανατραπούν άρδην. Αφενός, διότι δεν εισφέρουν διέξοδο από την κρίση, αλλά αντιθέτως σύρουν τη χώρα στην εξαθλίωση. Και, αφετέρου, επειδή υπονομεύουν τη συνταγματική σύνταξη του οικονομικού συστήματος και, σε τελική ανάλυση, την ίδια τη δημοκρατική αρχή.

Και τούτο γιατί στο πλαίσιο του σύγχρονου συνταγματισμού, η πρωταρχική ρύθμιση της αγοράς μέσω των συνταγματικών κανόνων δεν σημαίνει απλώς την υποταγή του οικονομικού στοιχείου στο πολιτικό. Σηματοδοτεί, πρωτίστως, την καθιέρωση της δημοκρατικής αρχής ως υπέρτατου κανόνα της συγκρότησης και των δύο αυτών υποσυστημάτων (πολιτικού και οικονομικού) της κοινωνικής συμβίωσης. Το φιλελεύθερο σύνθημα «no taxation without representation» δεν συνιστά μόνον κανόνα σχετικό με την πολιτική αντιπροσώπευση, αλλά και κατευθυντήρια αρχή για τη ρύθμιση των οικονομικών θεμάτων με τρόπο που να λαμβάνει υπόψη τις βασικές πολιτικές συναινέσεις της κοινωνίας. Όπως η γυμνή πολιτική ισχύς οριοθετείται και νομιμοποιείται από τις «πολιτικές» ρυθμίσεις του Συντάγματος, έτσι και οι «οικονομικές» του διατάξεις θέτουν ένα αντίστοιχο ρυθμιστικό πλαίσιο για τις σχέσεις κράτους-αγοράς και πολίτη. Μόνον οι απολογητές της γυμνής και αδιαμεσολάβητης δύναμης, πολιτικής ή οικονομικής, μπορούν να αδιαφορούν για το τι λέει το Σύνταγμα.

Και αυτό όχι μόνον για λόγους υπεράσπισης της δημοκρατικής αρχής αλλά και για λόγους αποτελεσματικότητας. Οι αναγκαίες μεταρρυθμίσεις χρειάζονται ευρείες κοινωνικές συναινέσεις. Μόνο εάν γίνουν με σεβασμό του Συντάγματος (προφανώς, αν χρειάζεται, και με αναθεώρησή του)<sup>97</sup> μπορούν να εξασφαλίσουν την αναγκαία νομιμοποίηση, που είναι όρος της αποτελεσματικής εφαρμογής τους.

---

97. Πρβλ. Π. Καζάκος, 2007, *Αναθεώρηση του Συντάγματος και οικονομία. Δοκίμια οικονομικής ανάλυσης των συνταγματικών θεσμών*, Αθήνα, Παπαζήσης, του ίδιου, 2010, *Από τον ατελή εκσυγχρονισμό στην κρίση. Μεταρρυθμίσεις, χρέη και αδράνειες 1993-2010*, Αθήνα, Πατάκης.

## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

**Ελληνόγλωσση**

- Ανδρουλάκης Β., 2007, «Ο προσδιορισμός των κατευθύνσεων της οικονομικής δραστηριότητας», *Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου*, τεύχ.1, σ. 101-114.
- Ανθόπουλος Χ., 1993, *Το πρόβλημα της λειτουργικής δέσμευσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων*, Θεσσαλονίκη, Σάκκουλας.
- Badura P., 1976, «Θεμελιώδη προβλήματα του οικονομικού συντάγματος», *Νομικό Βήμα*.
- Βαρουφάκης Γ., 2010, *Η αισιόδοξη πλευρά της χρεοκοπίας*, <http://www.protagon.gr/Default.aspx?tabid=70&smid=382&ArticleID=2121>.
- Βενιζέλος Ε., 1984, *Όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος του 1975*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής.
- Βενιζέλος Ε., 1990, *Το γενικό συμφέρον και οι περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής.
- Γέροντας Α., 1985, *Διοικητικό οικονομικό δίκαιο*, Αθήνα, Σάκκουλας.
- Γέροντας Α., 1985<sup>α</sup>, *Σύγχρονοι προβληματισμοί του παροχικού κράτους*, Νομικές Μελέτες του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, Κομοτηνή.
- Γέροντας Α., 1987, «Επίκαιρα προβλήματα του κοινωνικού κράτους», *ΤοΣ*, σ. 44-59.
- Γεωργιάδης Α., 1999, *Ενοχικό δίκαιο. Γενικό Μέρος*, Αθήνα.
- Γιαννακόπουλος Κ., 2006, «Προστασία του ελεύθερου ανταγωνισμού και διαφάνεια: Όρια ή σκοποί του κρατικού παρεμβατισμού;», *Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου*, τεύχ. 6, σ. 758-763.
- Γιαννακόπουλος Κ., 2008, «Μεταξύ συνταγματικών σκοπών και συνταγματικών ορίων: Η διαλεκτική εξέλιξη της συνταγματικής πραγματικότητας στην εθνική και στην κοινοτική έννομη τάξη», *Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου*, τεύχ. 5, σ. 733-762.
- Γκλαβίνης Π., 2010, *Το Μνημόνιο της Ελλάδος στην ευρωπαϊκή, διεθνή και εθνική έννομη τάξη*, Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Σάκκουλας.
- Δαγτόγλου Π., 1981, «Γνωμοδότηση», *Νομικό Βήμα*, σ. 597-611.
- Δαγτόγλου Π., 1991, *Συνταγματικό δίκαιο, ατομικά δικαιώματα*, Αθήνα, Σάκκουλας.
- Δεληγιάννης Γ., 1992, «Οικονομική ελευθερία και κρατική παρέμβαση», *Νομικό Βήμα*, σ. 1180-1192.
- Δελλής Γ., 2008, *Κοινή ωφέλεια και αγορά*, τόμ. Α', Αθήνα, Σάκκουλας.
- Δημακόπουλου Κ., 1977, «Γύρω από την έννοια του σκληρού πυρήνα της δημοκρατίας δυτικού τύπου», *ΤοΣ*, σ. 102-119.
- Δημητρόπουλος Α., 1994, *Συνταγματικά δικαιώματα*, (4η έκδ.), Αθήνα, Σάκκουλας.
- Καζάκος Π., 2007, *Αναθεώρηση του συντάγματος και οικονομία. Δοκίμια οικονομικής ανάλυσης των συνταγματικών θεσμών*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Καζάκος Π., 2007<sup>α</sup>, «Το "οικονομικό σύνταγμα" της ΕΕ με και χωρίς αναθεώρηση των συνθηκών: Θεσμικές εγγυήσεις για ανοιχτές αγορές», *Ευρωπαϊών Πολιτεία*, τεύχ. 1, σ. 93-152.
- Καζάκος Π., 2010, *Από τον ατελή εκσυγχρονισμό στην κρίση. Μεταρρυθμίσεις, χρέη και αδράνειες, 1993-2010*, Αθήνα, Πατάκης.
- Καράκωστας Β., 2005, «Περιοσία και υπερνομοθετική προστασία της περιοσίας», *Δίκη*, σ. 617-631.
- Κασμάτης Γ., 1972, *Τα συνταγματικά όρια της ιδιοκτησίας*, Αθήνα.

- Κασιμάτης Γ., 1974, *Περί της αρχής της επικουρικότητας του κράτους. Συμβολή εις την έρευναν της σχέσεως κράτους και κοινωνίας*, Αθήνα.
- Κασιμάτης Γ., 1985, *Συνταγματικό δίκαιο II*, τόμ. Α, Αθήνα, Σάκκουλας.
- Κατρούγκαλος Γ., 1996, «Οι λειτουργίες της αρχής του κοινωνικού κράτους στο Σύνταγμα του 1975», *Επιθεώρηση Δικαίου Κοινωνικών Ασφαλίσεων*, τεύχ. 10, σ. 657-665.
- Κατρούγκαλος Γ., 1998, *Το κοινωνικό κράτος στη μεταβιομηχανική εποχή*, Αθήνα, Σάκκουλας.
- Κατρούγκαλος Γ., 2006, «Οι συλλογικές διαπραγματεύσεις των δημοσίων υπαλλήλων: Ένα παράδειγμα αμφισβήτησης του “αναθεωρητικού κεκτημένου” της αναθεώρησης του 2001», *ΤοΣ*, σ. 457-472.
- Κατρούγκαλος Γ., 2006α, *Τα κοινωνικά δικαιώματα*, Αθήνα, Σάκκουλας.
- Κατρούγκαλος Γ., 2010, «Memorana sunt servanda?», *Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου*, τεύχ. 2, σ. 151-163.
- Κοντιάδης Ξ., 1997, *Κράτος πρόνοιας και κοινωνικά δικαιώματα*, Αθήνα, Σάκκουλας.
- Κουκιάδης Γ., 1978, «Η κίνηση για την δημιουργία ανθρώπινων όρων εργασίας», *Εφημερίδα Εργατικού Δικαίου*, τεύχ.1.
- Κουκιάδης Γ., 1984, *Εργατικό δίκαιο, ατομικές εργασιακές σχέσεις και κοινωνική πολιτική*, Θεσσαλονίκη, Σάκκουλας.
- Κουκιάδης Ι., 2009, *Εργατικό Δίκαιο. Ατομικές εργασιακές σχέσεις*, Θεσσαλονίκη, Σάκκουλας.
- Κουκιάδης Ι., 2010, «Εργασιακό δίκαιο κατεχόμενης χώρας», *Ελευθεροτυπία*, 12/12.
- Κρασιδάκης Γ., 1976, «Ο Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης, 1961-1976», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 28.
- Λεβέντης Γ., 1981, *Συλλογική αυτονομία και κρατικός παρεμβατισμός στο εργατικό δίκαιο*, Αθήνα, Σάκκουλας.
- Λεβέντης Γ., 1976, «Τα κοινωνικά δικαιώματα του πολίτη», *ΤοΣ*, σ. 121-145.
- Μάνεσης Αρ., 1986, «Οι κύριες συνιστώσες του συστήματος θεμελιωδών δικαιωμάτων του Συντάγματος 1975», στο *Οι συνταγματικές ελευθερίες στην πράξη*, Αθήνα, Σάκκουλας.
- Μάνεσης Αρ., 1992, «Η πραγμάτωση της συνταγματικής προστασίας της νεότητας στο ισχύον δίκαιο», στο *Χαριστήρια στον Ιωάννη Δεληγιάννη, Επιστημονική Επετηρίδα Τμήματος Νομικής Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη.
- Μάνεσης Αρ., 1995, «Η προβληματική της προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων», στο *Ώψεις προστασίας ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων*, Ίδρυμα Μαργαροπούλου, Αθήνα, Εστία.
- Μάνεσης Αρ., Μανιτάκης Α., Παπαδημητρίου Γ., 1991, *Η υπόθεση Ανδρεάδη και το «Οικονομικό Σύνταγμα»*, Αθήνα, Σάκκουλας.
- Μανιτάκης Α., 1994, *Κράτος δικαίου και έλεγχος της συνταγματικότητας*, Θεσσαλονίκη, Σάκκουλας.
- Μαυριάς Κ., 2010, «Η δανειακή σύμβαση Ελλάδας – κρατών Ευρωζώνης υπό το πρίσμα των θεσμών και του δικαίου της Ε.Ε.», *Νομικό Βήμα*, τεύχ. Νοεμβρίου, σ. 2204-2220.
- Μαυριάς Κ., 1986, «Τα κοινωνικά δικαιώματα στο Σύνταγμα του 1975», στο *Οι συνταγματικές ελευθερίες στην πράξη*, Πρακτικά Α' Συνεδρίου Ένωσης Ελλήνων Συνταγματολόγων, Αθήνα, Σάκκουλας, σ. 183-199.
- Μαυριάς Κ., 2000, *Συνταγματικό δίκαιο I*, Αθήνα, Σάκκουλας.

- Μουδρόπουλος Σ., 1987, «Το δικαίωμα εργασίας στο άρθρο 22, παρ. 1 του Συντάγματος», στο *Σύνταγμα και εργασιακές σχέσεις, Έκδοση Επιθεώρησης Εργατικού Δικαίου*, σ. 113-127.
- Μπόσκοβιτς Κ., 2001, «Κοινοτικός δικαστής και οικονομικό σύνταγμα: Η συμβολή του ΔΕΚ στη διαμόρφωση του συντακτικού οικονομικού προτύπου της Ευρωπαϊκής Κοινότητας», *ΤοΣ*, σ. 189-200.
- Παπαδημητρίου Γ., 1993, «Η αρχή του κοινωνικού κράτους στη μεταπολιτευτική Ελλάδα (1974-1991)», στο *Ο φιλελευθερισμός και το κοινωνικό ζήτημα. Φιλελεύθερες απαντήσεις στην κοινωνική πρόκληση*, Αθήνα, σ. 193-217.
- Παπαδημητρίου Κ., 2006, «Το κοινωνικό δικαίωμα στην εργασία», στο *Κοινωνικά δικαιώματα και κρίση του κράτους πρόνοιας*, Όμιλος Αριστόβουλος Μάνεσης, Αθήνα, Παπαζήσης, σ. 93-125.
- Παπαδημητρίου Γ., 1994, «Η διασφάλιση του κατώτατου ορίου του καθαρού εισοδήματος του εργαζομένου», *Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου*, τεύχ. 2, σ. 113-120.
- Παραρά Π., 1982, *Corpus, I*, Αθήνα, Σάκκουλας.
- Παραρά Π., 1989, *Ελευθερία και ισότητα στη σύγχρονη Γαλλία*, Αθήνα, Κομοτηνή, Σάκκουλας.
- Παυλόπουλος Π., 2011, *Τα ανυπέρβλητα προβλήματα συνταγματικής κατοχύρωσης του δημοσιονομικού κανόνα*, Εισήγηση στο Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου στο Συνέδριο «Δημοκρατία, Σύνταγμα, ευρωπαϊκή συμπολιτεία» (υπό δημοσ.).
- Παυλόπουλος Π., 2010, «Υπερασπίζοντας το Σύνταγμα», *Καθημερινή*, 18/7.
- Σβώλος Α., Μαριδάκης Γ., Σπυρόπουλος Ι., 1941, «Περί οικονομικού ελέγχου της Ελλάδος», *Θέμις*, τεύχ. ΝΓ', σ. 27-31.
- Σκανδάμης Ν., 1986, «Προστασία των ατομικών δικαιωμάτων οικονομικού, κοινωνικού και πολιτιστικού χαρακτήρα στην κοινοτική δικαιοταξία», *ΤοΣ*, σ. 61-83.
- Σκανδάμης Ν., 2006, *Το παράδειγμα της ευρωπαϊκής διακυβέρνησης*, Αθήνα, Κομοτηνή, Σάκκουλας.
- Σταθόπουλος Μ., 1981, «Οικονομική ελευθερία, οικονομικό σύστημα και Σύνταγμα», *ΤοΣ*, σ. 517-532.
- Σταθόπουλος Μ., 2004, *Γενικό ενοχικό δίκαιο*, Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Σάκκουλας.
- Σταματόπουλος Σ., 2000, *Αναγκαστική εκτέλεση εις βάρος του ελληνικού δημοσίου*, Αθήνα, Κομοτηνή, Σάκκουλας.
- Στεργίου Α., 1994, *Η συνταγματική κατοχύρωση της κοινωνικής ασφάλισης*, Θεσσαλονίκη, Σάκκουλας.
- Τάχος Α., 1976, *Διοικητικόν οικονομικόν δίκαιον*, Θεσσαλονίκη, Σάκκουλας.
- Τραυλός Δ., 1975, «Το δικαίωμα εργασίας στο πεδίο έντασης μεταξύ Συντάγματος και κοινωνικής πραγματικότητας», *ΤοΣ*, σ. 738-757.
- Τραυλός-Τζανετάτος Δ., 1977, *Εργατικό δίκαιο και βιομηχανική κοινωνία*, Αθήνα, Σάκκουλας.
- Τροβά Ε., 1996, *Οικονομικό σύνταγμα και ευρωπαϊκό δίκαιο*, Εισήγηση στο Συνέδριο για τα είκοσι χρόνια του Συντάγματος του 1975, Αθήνα, Σάκκουλας.
- Τσάτσου Θ., 1970, «Το πρόβλημα της ερμηνείας εν τω συνταγματικώ δικαίω», *Επετηρίς Επιστημονικών Ερευνών Πανεπιστημίου Αθηνών*, Αθήνα.
- Τσάτσος Δ., 1982, *Συνταγματικό Δίκαιο*, τ. Α, Αθήνα, Σάκκουλας.
- Τσούκας Π., 1993, «Η αρχή του κοινωνικού κράτους στη γερμανική νομολογία», *ΤοΣ*, σ. 785-790.
- Χρυσόγονος Κ., 2000, *Μια βεβαιωτική αναθεώρηση*, Αθήνα, Σάκκουλας.

- Χρυσόγονος Κ., 2002, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, Αθήνα, Σάκκουλας.
- Χρυσόγονος Κ., 2004, «Η νομοθετική ρύθμιση της αναγκαστικής εκτέλεσης κατά του δημοσίου με τον ν.3068/2002», *Δίκη*, σ. 117-139.
- Χρυσόγονος Κ., 2010, «Η χαμένη τιμή της Ελληνικής Δημοκρατίας», *Νομικό Βήμα*, τεύχ. 6, σ. 1362-1375.

### Ξενόγλωσση

- Alston Ph., Weiler J.H., 1999, *An ever closer union in need of a human rights policy: The European Union and human rights*, HLR Jean Monnet Paper 1.
- Barnard C., 2008, «Social dumping or dumping socialism?», *The Cambridge Law Journal*, vol. 67, pp. 262-280.
- Bäthge M., Oberbeck H., 1985, «Zur entwicklung von arbeit und beschäftigung im dienstleistungssektor», στο Alvater E., Baethge M., Arbeit (eds) *Über die zukunft der arbeitsgesellschaft*, VSA-Verlag, Hamburg, pp. 179-190.
- Behrens P., 1994, «Die wirtschaftsverfassung der Europäischen Gemeinschaft», στο G. Bragemeier (ed.), *Verfassungen für ein ziviles Europa*, Baden-Baden, Nomos, pp. 51-75.
- Blanke Th., 2007, «Viking und Laval vor dem Europäischen Gerichtshof», *Arbeit und Recht*, vol. 7-8, pp. 249-254.
- Böhm F., 1950, «Wirtschaftsordnung und staatsverfassung», *Recht und Staat*, H.153/154, Tübingen.
- Buchheit L.C., Gulati G. Mitu, 2009, «The coroner's inquest», *International Financial Law Review*, vol 2, pp. 31-45.
- Castles F. G., 2002, «The European social policy model: Progress since the early 1980s», *European Journal of Social Security*, vol. 3-4, pp. 299-313.
- Cavallini J., 2008, «Une action collective licite en droit interne peut être contraire à la liberté d'établissement consacrée par la traité de Rome», *La Semaine Juridique – Social*, pp. 1086-1099.
- Chander A., 2004, «Odious securitization», *EMORY L.J.*, vol. 53, pp. 924-940.
- Cruz J. B., 2002, *Between competition and free movement*, Oxford, Hart.
- Davies A. C. L., 2008, «One step forward, two steps back? The Viking and Laval cases in the ECJ», *Industrial Law Journal*, vol. 37, pp. 126-148.
- de Wilmars M., 1988, «Réflexions sur l'ordre juridico-économique de la communauté européenne», στο J. Dutheil de La Rochere, J. Vandamme (eds), *Interventions publiques et droit communautaire*, Paris, Pedone.
- Dickerson M., 2004, «A politically viable approach to sovereign debt restructuring», *EMORY L.J.*, vol. 53, pp. 923-945.
- Drach D., Gertler M.S., 1991, «The world economy and the nation-state», στο D. Drache, M.S. Gertler (eds), *The new era of global competition*, Montral and Kingston, McGill-Queen's University Press.
- Fabricius F., 1995, «Der schutz sozialer rechte in der Bundesrepublik Deutschland», στο *Όψεις της προστασίας των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων*, Ίδρυμα Μαργακοπούλου, Αθήνα, Εστία.
- Gulati M., Buchheit L. C., 2010, *How to restructure Greek debt*, Duke Working Papers, Duke University, [http://scholarship.law.duke.edu/working\\_papers/47](http://scholarship.law.duke.edu/working_papers/47).
- Hack L., Hack I., 1986, *Gesamtarbeiter, aufgemischt und umgeforscht, Veränderte Strukturen industrieller Produktionssysteme*, Prokla, nr. 64, Rotbuch Verlag, Berlin.
- Hauriou M., 1925, «La théorie de l'institution et de la fondation, Essai de vitalisme social», *Cahiers de la Nouvelle Journée*, vol. 4.

- Hauriou M., 1928, *Précis du droit constitutionnel*, Paris.
- Hedemann J.W., 1922, *Grundzüge des wirtschaftsrechts*, Mannheim, Berlin, Leipzig.
- Heller Th., 1996, «Comments on the economic constitution of the European Community», στο F. Snyder (ed.) *Constitutional dimensions of European economic integration*, London.
- Hennecke F., 1988, «Gesetzgebung im Leistungsstaat», *DoV*, pp. 768-780.
- Hirsch J., 1986, «Der sicherheitsstaat. das “model Deutschland”, seine krise und die “neue soziale bewegungen”», Auflage, Frankfurt/Main.
- Jessop B., 1993, *Changing forms and functions of the state in an era of globalization and regionalization*, Εισήγηση στο Συνέδριο ΕΑΕΡΕ, Paris, 4-7/11/1993.
- Jessop B., 1993α, «Structural competitiveness and strategic capacities. Rethinking state and international capital», στο Sjostrand S. E. (ed.), *Institutional change, theoretical and empirical findings*, New York, Sharpe, κεφάλ. 11.
- Jorges Ch., 1997, «The market without the state? The “economic constitution” of the European Community and the rebirth of regulator policies», *European Integration online Papers (EioP)*, vol. 1, no. 19.
- Jorges Ch., 2005, «What is left of the European economic constitution? A melancholic eulogy», *European Law Review*, vol. 30, pp. 461-489.
- Katrungalos G., 1993, *La crise de légitimité de l'administration*, Athens, Sakkoulas.
- Katrungalos G., 1996, «The implementation of social rights in Europe», *Columbia Journal of European Law*, vol.1, pp. 277-312.
- Kocher E., 2008, «Fundamental social rights in community law and in the German constitution: Equivalent rights?», *The International Journal of Comparative Labour Law and Industrial Relations*, vol. 24, no. 3, pp. 385-396.
- Kremer M., Jayachandran I. S., 2002, *Odious Debt*, Harvard Seminar, <http://204.180.229.21/external/np/res/seminars/2002/poverty/mksj.pdf>.
- Lothian T., 1995, «The criticism of the third-world debt and the revision of legal doctrine», *Wis. Int. L. J.*, vol. 13, pp. 421-460.
- Maduro M.P, 1998, *We the Court, The European court of justice and the European Economic Constitution*, Oxford, Portland Oregon, Hart.
- Malberg J., Sigerman T., 2008, «Industrial actions and EU economic freedoms: The autonomous collective bargaining model curtailed by the ECJ», *Common Market Law Review*, vol. 45, pp. 674-693.
- Mancina E. F., 2004, «Note. Sinners in the hands of an angry god: Resurrecting the odious debt doctrine in international law», *Geo. Wash. Inter. L. Rev.*, vol. 36.
- Nipperdey H.C., 1965, *Soziale marktwirtschaft und grundgesetz*, Köln, Berlin, München.
- Orlandini G., 2007, *Right to strike, transnational collective action and European law: Time to move on?*, Jean Monnet Working Paper 8/07.
- Poiars M., 1999, Striking the elusive balance between economic freedom and social rights in the EU», στο Ph. Alston (ed.), *The EU and Human Rights*, Oxford, Oxford University Press, pp. 449-472.
- Porzecanski C., 2005, «From rogue creditors to rogue debtors: Implications of Argentina's default», *Chicago Journal of International Law*, vol. 6, no 1, pp. 31-50.
- Porzecanski. C., 2010, *When bad things happen to good sovereign debt contracts: The case of Ecuador*, MPRA Paper No. 20857, American University, <http://mpra.ub.uni-muenchen.de/20857>.
- Rödl F., 2005, «Europäisches verfassungsziel “soziale Marktwirtschaft” - kritische anmerkungen zu einem populären modell», *Integration*, vol. 2, pp. 150-161.

- Sauter W., 1998, «The economic constitution of the European Union», *Columbia Journal of European Law*, vol. 4, pp. 27-168.
- Schnapp F. E., «Sozialstaat», στο I. Münz, Ph. König (eds), *Grundgesetz kommentar*, C.H. Becköschel Verlagsbuchhandlung, München, pp.1046-1060.
- Schwarz S. L. 2011, «Facing the debt challenge of countries that are too big to fail», στο R.W.Kolb (ed.), *Sovereign debt: From safety to default* (υπό δημοσ.).
- Stern K., 1977, *Das staatsrecht der bundesrepublik Deutschland*, vol. 1.
- Teague P., 1995, «Europe of the regions and the future of national systems of industrial relations», στο A. Amin, J. Tomaney (eds), *Behind the myth of the European Union*, London, Routledge, pp. 149-173.
- Teyssié B., 2008, «Esquisse du droit communautaire des conflits collectifs», *La Semaine Juridique – Social*, vol. 1075, pp. 15-18.
- Thomas S., 2008, «La jurisprudence de la cour de justice et du tribunal de première instance», *Chronique des arrêts, Arrêt «Laval»*, *Revue du droit de l' Union européenne*, vol. 1, pp. 495-498.
- Tietje C., 2005, «Die Argentinien-krise aus rechtlicher sicht: Staatsanleihen und Staateninsolvenz», *Beiträge zum Transnationalen Wirtschaftsrecht*, vol. 37.
- Weiss L., 1997, «Globalization and the myth of the powerless state», *New Left Review*, vol. 1, no 225, pp. 3-27.
- Zacher H., 1965, «Aufgaben einer theorie der wirtschaftsverwaltung», στο *Festschrift für F. Böhm*, Tübingen.
- Zacher H., 1993, *Abhandlungen zu sozialrecht*, Heidelberg, Müller Verlag.